

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

Reg No-10

श्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणप्रणीतम् ।

श्रीमद्गोखामिश्रीमद्विठ्ठलेश्वरदीक्षितकृतविश्वतिसमेतम् ।

तच्च

निम्नलिखितटिप्पण्यादियुतम् ।

लेखका ।	पृष्ठम् ।	लेखका ।	पृष्ठम् ।
श्रीगुरुबोत्तमानाम्	१	श्रीसुरलीधरभट्टानाम्	२९
श्रीवल्लभानाम्	१९	श्रीलालभट्टानाम्	३९

गुर्जरभाषानुवादसमेतम् ।

‘शृगपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी ए, एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट’ ‘सुरतस्थ धैर्यलाल ब्रजदास सांकलीया,
बी. ए, एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-

ताभ्यां सशोध्य निर्णयसागरमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीमद्गुरुभक्त-४४६ सर्वप-३६८१

मूल्यामेकमुद्रिका ।

१२३२४

अष्टादश विद्यापीठ ग्रंथालय
अभिलेख
मुद्रितपुस्तकानि मधराती ओपीराष्ट्र मंत्रालय
१२३२६

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु १- ०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु १- ०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु १- ०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतम् । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु १- ०-०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु ०-१०-०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालमहकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु १- ०-०
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु २- ८-०
८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९ { प्रेमाश्रुतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृद्धाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु ०- ८-०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु १- ०-०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु २- ०-०
१२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु १- ४-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु २- ०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु १- ०-०
१५ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु १- ०-०
१६ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु १- ०-०
१७ मनोवृत्तम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु ०- ८-०
१८ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु २- ०-०
१९ श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु ३- ०-०
२० भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु १- ०-०
२१ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु ०- ८-०
२२ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु १- ०-०
२३ पुष्टिप्रवाहमर्यादाः चतुर्विवरणसमेताः ।	रु १- ०-०
२४ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु १- ०-०
२५ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु २- ०-०
26 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Braham-Sûtras	Rs 1- 0-0
१. पंडित गङ्गालालजीनी पाठशाला, कैथिडलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.	
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद	
३. चुनीलाल नुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.	

Printed by Ramchandra Yessu Shedde, at the 'Niraya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay

Published by Mulohandra Tulandas Telivale B. A., LL. B., Vakil, High Court,
Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

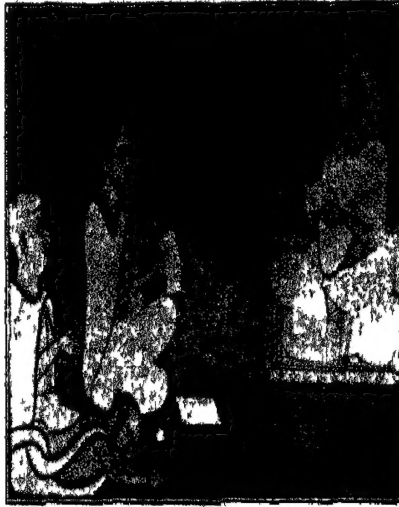
[ગુજરાતી મ પીરામિડ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૨૪ પર્ગાક

પુસ્તકનું નામ જાણીતું નથી

વિષય કદ્દર

श्रीमद्भक्तिकार्यजी.

श्रीमद्भक्तिकार्यजी कृष्णदासजी माधवभट्टजी
प्रादुर्भाव (वर्णन) सं १५३५ चैत्र कृष्ण ११ तिरोधानम् (काशी हनुमान घाट)
म १५८४ आषाढ शुक्ल २

धीमद्रोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमवर्णाः ।

श्रावण १७२४ भाद्रपद शुद्ध दशमी, तिरोपानं १७८१ अक्षय्य शुक्ल ।

लेखकार श्रीमद्गोस्वामिश्रीवृहभाः ।

प्राकल्प्य संवत् १७२० कार्तिककृष्णद्वादशी ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

નવરત્ન ।

પદપદ્મરેણુ જેના હૃદયે ચિન્તાસન્તાનને
વારવાર પ્રણુમે તે નિજચાર્ય સ્વકીયના,
નમીને શ્રીમદ્વાચાર્ય પ્રભુ શ્રીવિકુલેશ્વર
નવરત્ન પ્રકાશમાં જે વાણી છે તે સેવીએ.

સિદ્ધાન્તરહસ્ય ચન્દ્રમા આત્મનિવેદન કરનારાઓને આત્મનિવેદન થતા પહેલાંના દોષના નાશનો અને ત્યાર પછી દોષની અનુત્પત્તિનો (ઉત્પત્તિ ન થાય તેનો) ઉપાય બગવાને કહ્યો છે બ્રહ્મસમ્બંધ કરવાથી સર્વ પૂર્વે થએલા દોષની નિવૃત્તિ અને સર્વ સમર્પણ કરવાથી ભવિષ્યમા થનારા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે તોપણ ત્યા કહેયો ઉપાય (આત્મનિવેદન) ભોગ સાધક હોવાથી માત્ર અલોકિક ભોગ સિદ્ધિ થવામા તે અનુદ્વલ થાય છે સેવામા થતા પ્રતિબંધોનું નિવારણ એ ઉપાય કરતો નથી, સેવાના પ્રતિબંધ દર ન થાય તો પછી સેવા આધિદેવિક નજ થાય અધિદેવિક સેવાની સિદ્ધિ ન થાય તો પ્રભુમા ચિત્તનું પરોવાઈજવારૂપ માનસી સેવાનો અસંભવ જ થઈ જાય

વળી, કાલ પ્રારબ્ધ અને સ્વભાવથી પ્રતિબંધ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે-ઉદ્વેગ-ભોગ અને પ્રતિબંધ (સાધારણ) સેવાકલ્પચંદ્રમા વિવરણમા આપશ્રીએ ‘ભોગ મવિગ્ર તથા અપ્પ હોવાથી ત્યાજ્ય છે’ એ રાખદોષી લોકિક ભોગની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે એના સ્વરૂપનોજ વિચાર ઓધ્યો છે સાધારણ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે જુદાને જ જણાવી છે, પણ ઉદ્વેગની નિવૃત્તિનું સાધન કાર્ધ પણ કંચુ નથી એકે ‘અતરવનિર્વાર’ અને ‘અનિવેકને’ પ્રતિબંધના સાધક કહેલા હોવાથી એના પ્રતિયોગી તત્વનિર્ધારના સ્વરૂપનું વિવેચન મક્ષેપમા ક્યાહિ પણ કહેલું નથી વિવેકપ્રયાશ્રયમા વિવેકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તોપણ તેનું વિવેચન આશ્રયના શેષ-અગ તરીકે કહેલું છે, સેનાના શેષ તરીકે નિરૂપણ કર્યું નથી

આ સવનો વિચાર ડરી આધિદેવિક સેવાની સિદ્ધિને માટે ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધના નાશના હેતુ સંક્ષેપમા આપશ્રી જણાવે છે ‘હેતુનો-કારણનો નાશ થાય તો કાર્યનો નાશ થાય એ નિયમાનુસાર એ પ્રતિબંધોના હેતુબૂત ચિન્તાના નાશનો ઉપાય ઉપદેશ છે, તેનું અનુસધાન કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ નવરત્નનું વ્યાખ્યાન આરંભે છે આચાર્યશ્રી ચિન્તા ન કરવી એમ અત્ર આજ્ઞા કરે છે, પણ સ્વભાવને લઈને પ્રાપ્ત થતી ચિન્તા અનિવાર્ય છે-દૂર ન થઈ શકે તેવી છે-આ કારણથી ચિન્તાનું સ્વરૂપ અન્યજ-જુદુ જ છે એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયનો ઉપદેશ કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ મગલાચરણ કહે છે

ચિન્તાશબ્દ સ્મરણનામક મનોવ્યાપારમા યોગરૂઢ છે ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય રીતે યૌગિક તથા રૂઢ અર્થ મનનો વ્યાપાર જેને આપણે સ્મરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે છે ‘ચિત્તિ સ્મૃત્યામ્’ એ ધાતુનું ભાવવાચકનામ ચિન્તા થાય છે (અમર) કોશમા પણ ચિન્તાના પર્યાય તરીકે સ્મરણ આધ્યાત્મ કહ્યા છે અર્થાત્ ચિન્તા એટલે સ્મરણ અથવા સ્મૃતિ આ સ્મૃતિ તો પ્રયત્ન વિના પણ સદૃશ પદાર્થના દર્શનથી, અદૃષ્ટથી ચિન્તા આદિના બીજના જ્ઞાનથી ત્યારે ત્યારે થયા જ કરે છે, તેથી તેનું નિવારણ શક્ય નથી વળી, આ પ્રકારની ચિન્તા

સ્મરણ કરવાનો જે નિષેધ માનીએ તો પછી 'નિવેદનનુ સ્મરણ કરવું બોધએ' એ આજ્ઞા આજ્ઞા અન્યથા જે કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે તેથી અહીં ચિંતાનો નિષેધ સ્મૃતિના અર્થમા નથી ચિંતા ન કરવી એમ આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી એથી એમ ન સમજવું કે ચિંતા અર્થાત્ સ્મરણ જ ન કરવું અથાત્ ચિંતાનો અર્થ સ્મૃતિ વા સ્મરણ અવ નથી પરંતુ શાસ્ત્રમા જ્યારે કોઈ વિષયના વિચારના આરભ કરતી વખતે 'હવે આનો વિચાર કરાય છે' એવો પ્રયોગ બોવામા આવે છે, તેથી ચિંતાનો અથ પ્રથમસહિત સ્મરણ વા વિચાર એમ સમજવું એ ચિંતામા અનુક અવસ્થાને લઈને તેનો ગોણુ વિશેષ અર્થાત્ 'આવી સ્થિતિમા મારે શુ થશે' એ પ્રકારનો વિચાર અહીં ચિંતાશબ્દથી સૂચવ્યો છે અર્થાત્ ચિંતા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સ્મરણ થાય છે આ સ્મરણ તો એના કારણને લઈને થયા જ કરે છે તેથી તેનુ નિવારણ અર્થ શકતુ નથી તેથી અહીં સ્મરણના અથમા ચિંતાનો નિષેધ નથી પણ ચિંતા એટલે વિચાર, એ વિચાર પણ 'આ સયોગમા મારે શુ થશે' એ પ્રકારે જે થાય છે તે અર્થમા શ્રીમત્પ્રભુચરણુ ચિંતાશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એ ચિંતાના સત્તાન પરપરા-તેનુ નિવારણ કરનાર જેના ચરણુકમલની રજા છે, એવા પોતાના આચાર્ય શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણુને વારવાર, જ્યારે જ્યારે ચિંતા થાય, ત્યારે ત્યારે તેની નિવૃત્તિને માટે કાયાથી વાણીથી અને મનથી નમન કરે છુ આથી એમ સમજવું કે જે તદીય છે તેમને આવી ચિંતા નિવૃત્ત કરવાનુ પહેલુ સાધન કાય વાણી અને મનથી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણુને નમન કરવુ એજ છે

હવે નવરત્નમા આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જેમણે નિવેદન કર્યું છે, તેમનો તો ધર્મ છે કે તેમણે ચિંતા કરવી નહીં, તેમ બ્રહ્મસમ્યક અથવા નિવેદન એ ભગવદ્ધર્મના આચરણુમા અધિકાર અર્પે છે તેથી ભગવદીય થયા પછી ચિંતા જે પ્રકારે ઉદ્ભવે છે તે પ્રકાર કયો ? સિદ્ધાન્તરહસ્યમા બ્રહ્મસમ્યક કરવાથી સવ દોષની નિવૃત્તિ અને સમર્પણુ નહીં કરેલી વસ્તુના ત્યાગથી ભવિષ્યમા થતા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે એમ વ્યવહારને અનુકૂલ ગૌણુ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને લોકિક અલોકિક નિર્વાહના પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે રીતે પ્રતિજ્ઞાનુ ભગ વાનનુ અનુસંધાન કરનારાઓને આલોક અને પર લોકની ચિંતાનુ કારણ નહીં રહ્યાની કયા પ્રકારે આવા ભગવદીયને ચિંતા થાય છે કે જેની નિવૃત્તિને માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે ? અર્થાત્ ભગવદીયને ચિંતા કેમ જ થાય ? અથાત્ જે ભગવદીય છે તેને ચિંતા ન થવી બોધએ

તથાપિ ભગવદીયને પણ ચિંતા તો થાય છે તેથી તેવાઓને જે પ્રકારની ચિંતા થાય છે તેનો પ્રકાર કહે છે, નિવેદન અધિકારરૂપ છે તે તથા તેનો પ્રકાર કોઈ પણ પ્રકરણુ અથમા કહેલો નહીં હોવાથી, તે પ્રકાર કહીને, નિવેદન આનંદયક છે એમ દૃઢ કરવાને, જેમને લોકિક ચિંતા નથી તે ભગવદીય છે એમ તેમના સ્વરૂપનો ઓગ કરવાને પ્રથમ ઉપર ઉપરથી જે રીતે ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહેવાને ચિંતાની ઉત્પત્તિના હેતુ કયા છે તે આપશ્રી તપાસે છે

જેમણે પ્રભુને આત્મનિવેદન કર્યું છે તે ભગવાનનુ ભજન કરવામા યોગ્ય છે, બીજા નહીં હવે જેમણે નિવેદન કર્યું છે તેમને તો આલોક કે પરલોકનો કોઈ પણ પદાથ સમર્પણુ કયા વગરનો રહેતો નથી હવે જ્યારે સર્વ જ પ્રભુને નિવેદન થયુ તો પછી દેહાદિનો નિર્વાહ શાથી કરવો ? નિવેદન અગ્રેશ્વા પદાથથી કરવો કે બીજાથી ? સિદ્ધાન્તરહસ્યમા કહેલી રીતથી ચિંતા સંભવતી નથી, તોપણ શરીર આદિની યાત્રાના નિર્વાહનો પ્રકાર ત્યા કહેલો નથી, તેથી જે લોકો અનન્ય થઈને માત્ર ચિંતન કરે છે તેવા મારામા નિત્ય અભિયુક્તોને હુ યોગ દોષ વહન કર છુ એ ભગવદ્ભક્તમા કહેલા નિર્વાહ પ્રકારમા પ્રાપ્ત થતા વિચ્છેદપાતમક હેતુને લઈને ચિંતા સંભવે છે તેની નિવૃત્તિ માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે

આ પ્રકારે ચિન્તાના સભવના હેતુનું વિકલ્પે ઉદ્ભાવન કરી તેનો પરિહાર આપશ્રી કરે છે પ્રથમ પક્ષ એ છે કે આત્મનિવેદીએ દેહાદિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી કરવો આ પક્ષ યોગ્ય નથી બે વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થઈ તે પ્રભુની થઈ તેથી તેવી પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુની ઇચ્છા વિના અહણુ કરી શકાય નહિ તેમ પ્રભુની ઇચ્છા એ પણ જાણવી અશક્ય છે એકાદશ સ્કંધના યોગશ્લોકશ્રીમાં અધ્યાયમાં આત્મનિવેદીઓના ધર્મ 'અદ્વાચ્યત' એ વાક્યોમાં ઉપદેશ છે, અને તે ધર્મોનું પાલન શરીરની સ્થિતિ વિના સભવતુ નથી, તેથી શરીર સ્થિતિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી જ કરવો એમ એ ભગવદુપદેશનું તાત્પર્ય સમજાય છે આથી પ્રભુની ઇચ્છા જાણવી શક્ય છે એમ કહી શકાય નહિ વસ્તુતઃ ઇચ્છા પ્રભુની તેવી જોય તોપણ બે મેવક છે તેનો તો પ્રભુના પદાર્થનો ઉપયોગ ઉચિત ન જ કહેવાય ભગવાનના વાક્યના તાત્પર્યના અજ્ઞાનને લઇને સેવક બે તત્પદાર્થનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુચિત જ કહેવાય તેથી પ્રભુની ઇચ્છાનું જ્ઞાન હોય તો પણ પ્રત્યક્ષ આજ્ઞાના અભાવમાં સ્વતઃ તેમ કરે તો ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા સ્વાતંત્ર્યનો સભવ હોવાથી ભગવત્પદાર્થનો ઉપયોગ સ્વનિર્વાહમાં સેવકને કરવો ઉચિત નથી

તટીયના દેહાદિનું યોગ્ય તટીય અથથી થાય તો તેમાં દોષ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ બેને આત્મનિવેદન કયુ છે, તે તટીય, અથાત ભગવાનનો થયો તેના, દેહાદિ પણ ભગવાનના થયા તો પણ તેમાં સ્વતંત્ર અભિમાન, એ દેહાદિ મારા છે એમ ભાન, દૂર થયુ નથી તેથી બે સેવક પોતાના દેહાદિનો નિર્વાહ તટીય ભગવાનના પદાર્થથી કરે તો તેમાં દોષ આવે દેહાદિ ભગવાનના થયા છે અને ભગવાનને તત્પોષણુ નિજ પદાર્થથી ઇષ્ટ છે એ જાણવું અશક્ય છે

આ પ્રકારે જેમણે પ્રભુને સર્વ સમર્પણુ કર્યું છે તેમાં ચિન્તા થાય કે પ્રભુને સર્વ નિવેદન તો કર્યું, તથાપિ પ્રભુના સેવારૂપ ધર્મની સિદ્ધિ દેહ વિના થાય નહિ, તેથી એ દેહનું રક્ષણ તો કરવું, પણ દેહનું રક્ષણ શાથી કરવું એ પ્રશ્ન છે પોતે સર્વસ્વ નિવેદન કયુ છે એ ટલે પોતાનું તો કાંઈ રહ્યું નથી, તો પછી પ્રભુને નિવેદન કરેલા પ્રભુના પદાર્થથી સ્વદેહાદિનો નિર્વાહ કરવો ? પ્રભુની ઇચ્છા શું હશે તે કેમ જણાય ? તેમ સમર્પિત થયેલા દેહાદિ ભગવાનના છે તેથી ભગવાનના દેહાદિનું પોષણુ ભગવાનને સમર્પણુ કરેલા ભગવાનના પદાર્થ કરવું એમ પણ સ્વીકારવામાં દોષ આવે છે પ્રથમ તો સમર્પણુ કરેલા દેહાદિમાંથી પોતાપણુ દૂર થયુ નથી તો પછી એ ભગવાનના છે એમ કેમ માની શકાય ? ભગવાને તે પોતાના કર્યા છે એમ પણ પ્રભુની ઇચ્છા કેમ જાણી શકાય આ પ્રકારે નિવેદન કરેલા પદાર્થથી દેહાદિનો નિર્વાહ કરી શકાય નહિ કારણ દેહાભિમાન હોય તોજ તેના નિર્વાહનો પ્રયત્ન થઈ શકે બન્ને પ્રકારે આમ દેહનિર્વાહ ન બને તો દેહ ટકી શકે નહિ તેથી ભગ્ન બનવું જ અશક્ય થાય, તો નિવેદનાદિક બર્થ થાય, ત્યારે આ માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થાય ભગવાને એકાદશસ્કંધમાં ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે આત્મનિવેદનપૂર્વક તે કરવાનું કહ્યું છે નહિ તો સાધારણ ભક્તિ તો એકાદશ અધ્યાયમાં પણ કહી છે તેનાથી અધિક મહદ્વિમુગ્ધ ભક્તિ તો આત્મનિવેદી જ કરી શકે નિવેદન કરવું એનું તાત્પર્ય એજ કે નિવેદિત પદાર્થમાંથી સ્વસત્તા છોડવી તો જેમ દેહ વ્યતિરિક્તમાં મમતા છુટે છે તેમ દેહમાંથી પણ છુટે ત્યારે તે દેહના નિર્વાહની ચિન્તા થવી ન જોઈએ, અને બે દેહનિર્વાહની ચિન્તા થાય તો દેહાભિમાન નથી ગયું, અને જ્યારે દેહમાં સ્વસત્તા નિવ્રમાન હોય તો મહદ્વિમુગ્ધ ભક્તિનો અધિકાર સિદ્ધ નથી થતો, અધિકાર સિદ્ધ થતા દેહના નિર્વાહનું ઠંકાણું ન હોવાથી ભક્તિ બની શકતી નથી એમ હમયત પાસ જેવું થાય છે આ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આત્મનિવેદન એકાદશ સ્કંધમાં ચારાનું છતાનું ગૃહાનું પ્રાણાનું એ સ્લોકથી કહ્યું છે પરમેશ્વરને નિવેદન એટલે તેના ઉપયોગમાં આવે એમ સમર્પણ કરવું એ બધા ધર્મો ભગવાનને પ્રસન્નતાસપાદક કહ્યા છે ખીજી જગ્યોએ ભક્તિના પરમ કારણ તરિદે

આત્મનિવેદન કહ્યું છે તેમા અભિરામ વિગેરેયે તે કુચાના દાખલા આપ્યા છે તેથી ભક્તિ માર્ગમા તે અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે શ્રીગુસામીજી પણ સાક્ષાત શબ્દથી ગોકુલેશભગવાનઅધિકારરૂપ કહે છે એવ ધર્મમંડુપાળામા એ શ્લોકમા ધર્મો એ મનુષ્યોનું વિશેષણ છે તેથી મનુષ્યપણુ આત્મનિવેદનમા કારણુ થાય એમ શકા ન કરવી કારણુ કે મનુષ્યત્વમા જ ઉપર કહ્યા ધર્મો ક્ષીણ થાય તો પછી આત્મનિવેદિને તે કર્તવ્ય રહે નહિ, પણ તે તો અત્રે અધિકારરૂપ હોવાથી આત્મનિવેદન પછી જ ભગવદ્ધર્મોનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે જેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય એ ત્રણેને વૈદિક કર્મોનો અધિકાર છે, છતા ગાયત્રીમંત્રની દીક્ષાથી સરકાર થતા પહેલા તે કર્મા કરવાની તેની યોગ્યતા થતી નથી, તેમ મનુષ્યત્વથી ભક્તિનો અધિકાર દેવોસુતો મનુષ્યો વા એ શ્લોકમા કહ્યો છે કો વુ રાજન્ દ્રિધ્યવાન્ એ શ્લોકમા ધ્વિધ્યોવાલાને ભગવાનો અધિકાર છે એમ કહ્યું છે તો પણ પરમ ઉત્તમ ભક્તિતો આત્મનિવેદન પછી જ થઈ શકે છે તેથી જ ભગવાન આત્મનિવેદનમા એ ભક્તિના વિશેષણુ તરિકે પદ યોગે છે જેમ ગાયત્રીનો મંત્ર એક એક દ્વિજને વેદિક કર્મનો અધિકાર સપાદક છે, તેમ નિવેદન પણ દરેકે પોતાના અધિકાર તરિકે કરવું આવશ્યક છે પતિયે કરેલુ સ્ત્રી પુત્રાદિકનું નિવેદન તેના અભિમાનના ત્યાગરૂપ છે પણ સ્ત્રી પુત્રાદિકના અધિકારનું તે સપાદક નથી વધી જેમ ગાયત્રીમંત્ર અધિકારસપાદક છતા તેને ક્ષિદ્ધાદિક દેહ નિર્વાહમા બાધક થતો નથી, તેમ નિવેદનપ્રકાર પણ દેહાદિ નિર્વાહનો બાધક થતો નથી તેથી નિવેદિત પદાર્થથી દેહનિર્વાહ કરતા ઉપર ાહેલ ઝમગત પાશનો સંભવ ન થતા મુખેથી દેહ નિર્વાહપૂર્વક ભગવદ્ધર્મન થઈ શકશે

ઉપર કહેલા શકા સમાધાન પછી પણ ભગવાનને નિવેદિત વસ્તુથી નિર્વાહનો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રભુની કહી વસ્તુ સ્વવિનિયોગમા કેમ હોવાય એ શકાના સમાધાનમા નિવેદના દિકના સ્વરૂપનું વિવેચન કહે છે સ્વસત્તા છોડી ધીબની સત્તા તે વસ્તુ ઉપર દાખલ કરવી એ દાન કહેવાય, અને તે વસ્તુ ધીબની થતા તેનો પોતે ઉપયોગ ન કરી શકે છતા તેનો ઉપયોગ કરે તો દત્તાપહાર નામનો દોષ થાય છે નિવેદન એટલે તદીયત્વાનુસધાન, આ આ પનુ છે એમ કહેવાથી તેમા પોતાની મમતા દૂર થતા સત્તાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે પણ સ્વસત્તા તેમાથી દૂર થતી નથી, તેથી દાન કરતા નિવેદન અત્યંત વિલક્ષણ છે તેમ હોનાથી નિવેદિત પદાર્થથી નિર્વાહ થઈ શકશે એટલે પ્રથમ કહેલ તેની આજ્ઞા વગર તેની વસ્તુનો ઉપયોગ સ્વધર્મથાપક થાય છે એમ ચિંતા થવાનો સંભવ, દાન અને નિવેદનનો અથ સમજ્યા પછી, નહિ રહે આ થેમા ઉપર કહેલ ભેદ ન માનીએ તો શાસ્ત્રમા અનિવેદિત ન લેવું અને નિવેદિતથી નિર્વાહ કરવાના જે વચનો મળે છે તેનો પ્રત્યેક થશે નેવૈષયેષ્વ તુલસીવિમિષ્ત વિશેષત પાદજલેન ચિત્તમ્ ॥ ચોક્ષાલિ નિલ પુરતો મુરારે પ્રાપ્તોતિ યજ્ઞલુતકોટિપુણ્યમ્ ॥ વરુનિમાસોપવાસૈશ્વ યત્કલ પરીક્ષિતમ્ ॥ વિષ્ણોર્નૈવૈયસિકથેન તત્કલ ભુજત કલે ધ્યાદિ હરિવલ્લભસુધોદયમા કહ્યું છે પાદોદક વિરેષિલ નૈવૈષ મલ્લયદરે ધ્યાદિ ગરુડ પુરાણના વચનો તેમજ વજ્ર પુણ્ણ ફલ તોયમન્નપાના ઘમૌષધમ્, અનિવેષ ન મુળીત વદાહારાય કતિવત્તમ્ આ શ્રદ્ધામંડ પુરાણના વચનમા તો ઔષધ સુધા અનિવેદિત ન લેવાનું લખે છે શ્રીભાગવત વશસ્કધ દિતિપયોમત્તમા પણ રુદ્રાસ દેવ સે ધાન્તિ તન્નિવેદિતમમ્રત ॥ અવાદાત્મવિજ્ઞાર્ય સર્વકામાસયે તયા કહ્યું છે આ બધા વચનોનું તાત્પર્ય એજ કે ભગવન્નિવેદિત પદાર્થનો ભગવાનમા વિનયોગ કરી તત્પ્રસાદતરીકે લેવામા કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી પણ ઉપલા વચન પ્રમાણે તે આત્મશોધક તથા સર્વકામદ પણ છે અનિવેદિત લેવામા દોષનું કથન તો પ્રથમ આપેલા શ્લોકોમા સ્પષ્ટ છે ઉદ્ભવજી એકાદશસ્કધમા ત્વયોપસુક્તમગ્નવાતો સ્હારાચર્ચિતા ॥ ઈચ્છિષ્ઠમોજિનો દાસાસ્ત્વ માયા જયેમહિ ધ્યાદિ શ્લોકોથી માયાતરણમા પણ ભગવદ્વપ્તબુક્તનો ભોગ ભજન માટે શ્રેષ્ઠ ગણે છે કોઈ શકા કરે કે ઉપર બધા અચેતન પદાર્થના ભોગનો પ્રકાર છે ચેતનેને માટે કાઈ બીજી વ્યવસ્થા હશે ત્યા કહે છે કે ચેતન પુત્રાદિક-

નો સેવામાં વિનિયોગ યથાયોગ્ય કરવાનું સિદ્ધાન્તરહસ્યમા કહ્યું છે, તેમ ભગવત્સેવાના કાર્ય રસોઈ મૃગાર વિગેરે ચેતનથી થઈ શકે તેવામા ચેતનનો વિનિયોગ કરો

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દેહનિર્વાહ અને ભગવત્સેવામા જ્યારે અનુગુણતા થઈ તો હવે ચિંતા કર્તવ્ય ન રહી ત્યાં ચિંતાનો પ્રકાર કહે છે કે જ્યાંમુખી નિવેદિત પદાર્થ હોય ત્યાં મુખી તો તેને સિદ્ધ કરી સમર્પી તત્પ્રસાદથીજ દેહનિર્વાહ થશે, પણ જ્યારે બીજે દિવસે પ્રભુને ધરવા માટે કાર્ય નથી એવા વખતે ચિંતા થવી સભવિત છે અહિંમુખતાને સ્વીકારીને પણ ભગવદર્થ વ્યાવૃત્તિ કરવાનું યોગ્ય ધારીએ તો પણ વૃત્તાશુરના કથનવત્ ભક્તના ત્રિવર્ગને ભગવાન અર્થ કહે છે, તેથી ઉલ્લેખ કર્યા છતાં સિદ્ધિ થશે નહિ વલી પ્રભુ ધરમા વિરાજે છતાં તેને ધરવાને માટે યત્ન ન કરે તે પણ ભક્તને યોગ્ય નહિ આ પ્રકારની ચિંતા થાય ત્યાં શ્રીઆ-આર્યચરણ આસા કરે છે

ચિન્તા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મમિ કદાપીતિ ।

ભગવાનપિ પુષ્ટિચો ન કરિષ્યતિ લૌકિકી ચ ગતિમ્ ॥ ૧ ॥

જેણે આત્મા નિવેદિત કર્યા છે તેણે કોઈ ભતની પણ ચિંતા ક્યારે પણ ન કરવી જીવ પુષ્ટિસ્થ (કુપાયુજ્ઞ) છે તેથી ભગવાન પણ વેરાગ્યાદિ મયાદામાર્ગીય સાધનના અભાવે પણ લૌકિક ગતિ નહિ કરે

સિદ્ધાન્ત રહસ્યમા કહેલા પ્રકારથી તેમજ ઉપર કહેવ પ્રકારથી લૌકિકચિંતા ન કરવી એટલુંજ નહિ પણ ભગવદર્થે પણ તે ન કરવી તેમા બે કારણ છે તે સ્ફુટ કરે છે એક કારણ ભગવદ્વત્ અને એક કારણ જીવગત છે ભગવદ્વત્મા મગવાનું ઐશ્વર્યાદિયુક્ત હોવાથી જે જીવમા નહિ હોય તે પૂર્ણ કરીને પણ તેની લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો તેનો અર્થ છે જીવગત કારણમા તે જીવ નિવેદિતાત્મા છે એટલે હવે તેને કોઈ ભતની અહમભાસિમાનની ચિંત્ની ન હોવાથી તેની લૌકિક ગતિ થવી સભવતી નથી એજ ભાવાથ શ્રીગુણકાંડ વર્ણવે છે અગીકારમાત્રથી જ સર્વ સિદ્ધ કરશે એવો જીવે પ્રભુમા વિશ્વાસ રાખવો બેધએ, કારણ કે જ્ઞદ્વાજ્ઞ ચાતકન્યાય ભક્તને માટે આપ્યયક છે આટલાથી નિવેદિતાત્મપદનો અર્થ કહેવામા આવ્યો બે પ્રભુમા એવી દૃઢતા ન હોય તો તે નિવેદિતાત્મ ન કહેવાય અને બે તે તેવો છે તો તેને તેટલો પ્રભુમા વિશ્વાસ અવશ્ય હોવો બેધએ એ જીવગત વિશેષણનું વિવરણ થયું હવે પ્રભુગત કારણનું વિવેચન કરે છે કે પ્રભુનો પણ અગીકૃતપાલન નામનો ધર્મ છે તે બેનો સ્વીકાર કરે છે તેના દોષાદિકનો વિચાર ન કરતા તેની ઉત્તમ ગતિને માટે કાલજી સ્વત રાખે છે અનન્યાચિન્તિત્યન્તો મા યે જના પર્યુપાસવે, તેવા નિશ્ચામિયુક્તાના યોગક્ષેમ વદામ્યહમ્ એ ચીતાના વચનમા પણ આપશ્રી આસા કરે છે કે બે ભક્તો અન્ય તજીને માટે જ ચિંતિત કરે તો તેનું યોગ અને ક્ષેમ હું જ અહાનુ છું આ વાક્યથી પ્રભુ તેવા અનન્ય જીવને કૃતાર્થ કરે છે આ બન્ને કારણોથી જીવને ચિંતા કર્તવ્ય નથી

જીવની પરીક્ષાને માટે અથવા તેના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે પ્રભુ વિલગ કરે તો પણ જીવે ચિંતા ન કરવી આ વાત કદાપીતિ એપદથી સૂચવે છે કદા અને અપિ પદથી કોઈ સમયમા પણ ભક્ત જીવે ચિંતા કર્તવ્ય નથી અહિં અન્તમા દત્તિ પદવાળો પાઠ હોય તો ઉપગીતિ છદ શબ્દ છે તેનું લક્ષણ એવું છે કે આચાર્યા ઉત્તરાર્દ્રનું જે લક્ષણ છે તે પૂર્વમા પણ હોય તો ઉપગીતિ છદ કહેવાય ધતિ શબ્દ ન લખે એ તો વૃત્તિમન્વિચૂર્ણકા કહેવાય તેનું લક્ષણ છદોત્તમજરીમા આપ્યું છે તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી

એ વાત સત્ય છે જે આસાકારી ભક્તના મનોરથ ભગવાન પૂર્ણ કરે અને લૌકિક અને ભગવદીય અર્થ આપ સપાદન કરી આપે, પરંતુ એવો જીવનો ઉચો અધિકાર ન હોય તો પ્રભુ

એવી કૃપા હીનાધિકારી ઉપર કરે કે નહિ એ ચિન્તા થવી જોઈએ એમ કોઈ કહે તો ત્યાં આપશ્રી સમાધાન કરે છે એ આશયથી સ્લોકનો ઉત્તરાર્થ સ્ફુટ રીતે સમજાવે છે લોકની પેઠે ભક્ત પણ હૃદયમાં આસક્તિ રાખે તો તેની લૌકિક ગતિ થાય કે કેમ ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પણ પુણિસ્થ (અનુગ્રહ યુક્ત) છે, માટે લોકિક ગતિ નહિ કરે એવો વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરવી પુણિસ્થપદ જીવ તથા ભગવાન અનેનું વિશેષણ બની શકે છે તેથી જ ચિંતા ન કરવી મર્યાદામાર્ગમાં વૈરાગ્યાદિની જરૂર છે તેવા ધર્મો પુણિમાર્ગીયમાં ન હોય તો પણ મહાપુરુષદ્વારા પ્રભુએ સ્વીકાર્યા છે તો લૌકિક ગતિ ન જ કરે નહકૂળર મણિગ્રીવ વિષયાસક્ત હતા છતાં નારદજીના વરદાનને સત્ય કરવા પ્રભુ તેની પાસે પધાર્યાં એ દુધાન્ત છે ગભસ્તુ તિમા સ્વયં સમુત્તરી એ સ્લોકમાં સદનુગ્રહો ભવાન્ એ વિશેષણ પ્રભુનું છે તેથી મહાપુરુષના પક્ષ પાતથી જીવના દોષ તરફ ન જોતા તેનું શ્રેય કરે છે આ પ્રકારના દૃઢ વિશ્વાસ વડે પ્રભુની સેવા કરે તો તેને ચિન્તાનું કારણ નથી જોશાદિના સમયમાં પણ પ્રભુમાં અવિશ્વાસ ન કરતા પ્રારબ્ધનો ભોગ પ્રભુ કરાવે છે એમ ધારી ચિંતા ન કરવી વેદિકમાર્ગમાં આપદકાશમાં સર્વનું અન્ન લેવાનું લખ્યું છે સર્વાન્નાનુમતિ એ વ્યાસ સૂત્રમાં એ બાબત ખુલાસો કરેલો છે વહી ઉપ નિષદાદિ ગ્રન્થોમાં ચાક્રાયણે બીજાના બાધેલા હુટમાંસનું ભક્ષણ કરેલું જોવામાં આવે છે એવું ભક્તિમાર્ગમાં જોવામાં આવતું નથી પણ ભગવાન સ્વયં તેના યોગ ક્ષેત્રની ચિંતા રાખવાનું કહે છે તેથી પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરતાં મેવા કરવી (૧)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક તેમજ સેવા વિષયની ચિંતા જો જીવ ન કરે તો તે જીવ સ્વ તત્ત્વ રીતે ચાલશે, તો જાત જાતની બહિર્મુખતા તેને પ્રાપ્ત થશે, તેનું શુ કરતુ આ શકાના સમાધાન માટે બીજો સ્લોક કહે છે

નિવેદનં તુ સર્વથા સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈ ।

સવંશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાત કરિષ્યતિ ॥ ૨ ॥

તાદૃશીય જનની સાથે નિવેદન તો સર્વ પ્રકારે સ્મરણીય છે સવના નિયન્તા અને સર્વના આત્મા નિજેચ્છા (ભક્તની અવિકૃત ઇચ્છા-અથવા પોતાની ઇચ્છા) વડે કરશે

આત્મનિવેદન સેવામાં અધિકાર થવા માટે સરકારરૂપે ભગવાને કહ્યું છે ત્યાર બાદ તો જીવે હંમેશા સેવાજ કતવ્ય છે અને પોતાને તથા સ્વપરિકરને હું આત્મનિવેદી છું એવું અનુસધાન રહેતો તે કોઈ કાલે બહિર્મુખ થાય નહિ અહિં તુ શબ્દ અનુકટપનો ઘોષક છે ત્યાં શકા થાય કે મુખ્ય ન અને ત્યાં અનુકટપની યોજના થાય છે, તેથી તુનો અનુકટપ અર્થ કરવો યોગ્ય નથી, ત્યાં કહે છે કે મેવા મુખ્ય છે, પણ શરીરની અશક્તિના વળતમાં તે ન અને તો પણ નિવેદનનું સ્મરણ તો નિરતર રહેતું જ જોઈએ અહિં તુ ને બદલે કોઈ પુસ્તકમાં જ મળે છે, તો ત્યાં ચક્રારના અધ્યક્ષ સેવા અને સ્મરણ બંને કર્તવ્ય છે એમ સમુચ્ચયના અર્થમાં જ લેવો અથવા સવથા તાદૃશ એ બંને પદનો સમસ્ત અર્થ સવ પ્રકારે આત્મનિવેદી હોય તેવાઓની સાથે રહી નિવેદન સ્મરણીય છે તેમ અથ કરવાથી સમદોષની પણ નિવૃત્તિ થાય છે વહી એવા ધર્મના આચરણ કરનાર નહિ પણ કેવળ કહેનાર હોય તેવાની પાસે એ વાત ન કરવી એવો પણ તેમાંથી તાત્પર્ય નિકલે છે સર્વદા એવો પાઠ હોય તો ક્ષણ વાર પણ અનુસધાન છોડતું નહિ, અન્યથા તેજ ક્ષણે આચર પ્રવેશ થાય એવો અર્થ સર્વદા એવા પાઠથી થઈ શકે છે

કોઈ સમયે લૌકિકને માટે પણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી પડે તો કરવી કે કેમ ત્યાં કહે છે કે પ્રભુ સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા છે અહિં સર્વશબ્દ સંકુચિત અર્થવાળો છે જેમ સર્વ બ્રાહ્મણને જમાડો ત્યાં જેને નિમગ્ન કર્યું છે તેટલા જ સર્વ શબ્દથી લેવાય, તેમ અહિં

સર્વના ઇશ્વર એટલે નિવેદિતાત્મના જ ઇશ્વર એવો અથ કર્તવ્ય છે સર્વાત્મા એ શબ્દમા પણ તેવો જ અર્થ કરવો જેમ જીવે સર્વ સમર્પિત પ્રભુને પોતાના કર્યા છે, તેમ પ્રભુએ પણ તે જીવનુ સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું છે તેથી તેનું હિત પ્રભુ આપ જ કરશે તેથી તેને સ્વહિતાર્થે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી પ્રભુ સવના આત્મા હોવાથી સવના મનની વાત જાણે છે તેથી તેની ઇચ્છા હશે તો વગર પ્રાર્થનાએ પણ ડરશે અને ઇચ્છા નહિ હોય તો કંઈ છતાં પણ નહિ કરે એનો અર્થ નિજેચ્છાત એ પદથી સમજવો અથવા નિજ એટલે પોતાના અનન્ય સેવકો તેની પ્રત્યુર ઇચ્છાથી પ્રભુ તે ભક્તની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ કરે, પરંતુ તે ઇચ્છા અવિકૃત બેધએ એમ બતાવવા માટે અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે

પ્રાથના વિગેરે લૌકિક સ્વામીને કરવામા આવે છે ત્યાં લૌકિક સ્વામીને સેવકના મનમા થુ છે તે જણાતુ નથી તેથી તેવા લૌકિક સેવકો લૌકિક સ્વામીને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરે છે અહિંતો સ્વામી સવજ છે તેમ સર્વ કરવા સમર્થ છે સવના આત્મા છે તે ઉદાસીન હોય તો ન જાણતા હોય તો, અથવા એવા કોઈ બીજા કારણને લઈને કહેવું પડે કાલાદિ નિયામક છે એ સર્વેશ્વર પદથી કહ્યું સર્વાત્મા હોવાથી સર્વના હૃદયની વાત જાણે છે તેમ આત્મા પ્રત્યે કોઈ ઉદાસીનપણુ ન હોય તેથી પ્રભુ ઉદાસીન પણ નથી, છતાં ભક્તના કલે શને બેધને પણ ઉપેક્ષા કોઇ સમયે કરે છે, તે કાઈ કાયાતરને માટે જ કરે છે, તેમા પ્રભુ આપણાથી નારાજ છે એમ ધારી આપણે ઉદાસીન ન રહેવું, પણ તે જીવનુ ઇષ્ટ શાથી છે તે જાણે છે જીવને સ્વેષ્ટ સાધનની પણ ખબર નથી, તેથી તેમના કર્તવ્યમા સ્વહિત સમજી પ્રાર્થના વિગેરે ન કરવા તેજ વાત વિવેકધૈયાશ્રય અન્યમા પ્રાર્થિતે વા તત્ત કિં સ્વાસ્થ્યમ્પ્રિયાયસ-શયાત્ ઇત્યાદિ વચનથી કહી છે

આથી એ સિદ્ધ થયું કે લૌકિકાલૌકિકને માટે પ્રભુને પ્રાથના ન કરતા પોતાનું કર્તવ્ય સેવા અને સ્મરણુ તેજ બ્રહ્મો કરવા (૨)

ઉપર પ્રમાણે લૌકિક અલૌકિક અને સેવા સજ્જિની ચિંતા બ્રહ્મો ન કરવી એ બાબત ઉપરના બે શ્લોકથી સિદ્ધ થઈ પણ સમર્પિત દેહાદિનો લૌકિક સ્ત્રી પુત્રાદિમા વિનિયોગ થાય એથી સ્વધર્મની હાનિ થાય, તદ્વિધિચિહ્ન ચિંતા થાય, ત્યાં તૃતીય શ્લોક કહે છે

સર્વેષા પ્રમુસસ્વન્ધો ન પ્રત્યેકમિતિ સ્થિતિ ।

અતોડ્યવિનિયોગેડપિ ચિન્તા કા સ્વસ્ય સોડપિ ચેત્ ॥ ૩ ॥

પ્રભુનો સજ્જ સર્વને સાથે જ છે એક એકને નથી એવી નિવેદનની મર્યાદા છે, માટે દેહાદિનો અન્ય નિવેદીમા વિનિયોગ થાય તો પણ ચિંતા કતવ્ય નથી, કારણ કે જેમ સ્વય નિવેદી છે તેમ તે પણ તેવો જ છે

ભગવાનને દેહાદિ અર્પણ કયું તેનો બીજામા ઉપયોગ ચિંતા કરાવે, પણ ત્યાં એમ વિચા રતુ બે બધાને ભગવાનનો સજ્જ સરખો છે એટલે આપણે જેમ ભગવાનના થયા, તેમ સ્ત્રી પુત્રાદિ પણ ભગવાનના જ છે સર્વના પતિ પ્રભુ હોવાથી તેનું કાર્ય આપણે કયું, તો તે કાર્ય પ્રભુનું જ કહેવાય હવે સમર્પણમા ચેતન મુખ્ય છે, અને બીજી મમતારૂપદ વસ્તુઓ અમુખ્ય છે ચેતન જીવ જ્યારે ભગવાનનો જયેલો દેહ બીજામા ઉપયોગમા લે ત્યારે એમ વિચારવું બે મારો સ્વીકાર પ્રભુએ કર્યો છે, તેમ મારી મમતારૂપદ ચેતનાચેતનનો પણ પ્રભુએ સ્વીકાર કર્યો છે તેથી જેમ ઉપયોગમા લેવાના વસ્ત્રનો પરસ્પર સજ્જ દોષાવહ થતો નથી, તેમ દેહાદિકોને નિવેદીમા વિનિયોગ દોષાવહ નથી એમ માની ચિંતા ન કરવી તેનું કારણ એટલું જ કે નિવેદન થવાથી અહતા મમતા હુદી જવાથી પ્રભુના સજ્જની બધી વસ્તુમા સ્ફૂર્તિ થતા તેના પરસ્પર સજ્જમા પણ દોષભુક્ષિ થતી નથી પરસ્પર વિનિયોગની ચિંતા મટતા એક

બીજી ચિંતાની સલાવના કરી તે પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે કે નિવેદિત ભક્તમા કોઈ પ્રભુની સેવામા નિરતર રહે છે અને કોઈનુ ચિત્ત સેવામા ઓછુ લાગે છે ત્યા પ્રભુકૃપાનુ તારતમ્ય વિચારતા પોતાને તેવો ભાવ નથી એ બહુ ચિતા થવી બેઠએ એમ કોઈ કહે ત્યા કહે છે કે વિશેષસેવા કરનારની ઉપર પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહનુ અનુમાન કરી ખુશી થવુ, પણ તેમા ચિંતા ન કરવી એ બાળતમા ચક્ષિનુ તપ હ્રમનચો વહુવા નયન્તિ એ લાગવતના સ્લોકમા કહ્યું છે કે પ્રભુ પુષ્પને ધારણ કરે છે, પણ તુલસીપત્ર હોવા છતા તેને નુષે છે તેને બહુને બીજા તુલસીનુ પૂર્વ તપ વિચારી ખુશી થાય છે, પણ પોતાના આત્માને ધિક્કારતા નથી, તેમ પ્રભુ કોઈ પાસથી વિશેષ સેવા અગીકાર કરે તો તેના ઉપર પ્રભુની કૃપા બહુ કૃપાલુતા એ પ્રભુનો ગુણ છે તે કોઈ દિવસ આપણી ઉપર પણ કૃપા કરશે એમ ધારી ખુશીથી બને તેટલી સેવા કરવી નિવેદન કાંઈ પ્રભુની વિશેષ કૃપાને કરાવી આપતુ નથી, પણ તે તો અધિકાર સપા દક છે વિશેષ કૃપાનુ કારણ તો પ્રભુનુ વરણ છે તેથી કોઈ ઉપર વિશેષ કૃપા જણાતા પોતાને અધિકાર નથી એમ ન માનતુ પણ સ્વાધિકારાનુસાર સેવા કરવી (૩)

તેથી પોતાનો તેમ જ પુત્રાદિકનો અન્ય વિનિયોગ થાય તો પણ ચિંતા ન કરવી તે જ કહે છે

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્ કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ।

યૈ કૃણસાત્કૃતપ્રાણૈસ્તેષાં કા પરિવેજના ॥ ૪ ॥

અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેમણે આત્મનિવેદન કયુ છે તેને ચિંતા કર્તવ્ય નથી, તો જેણે પોતાના પ્રાણ કૃણુને તામે કર્યા છે તેને તો ચિંતા શાની હોયજ

માર્ગને પ્રવર્તાવનાર તેમ જ ઉપદેશ કરનાર ગુરુરૂપ અને તેજ આનંદ વિગ્રહ અને પરમ ફલરૂપ છે નિરુપધિ ભક્તિથી જ મળે છે આતુ પ્રભુનુ અને ઉપદેશકનુ ફલરૂપપણુ જેના બળવામા નથી તે હીન અને મધ્યમ અધિકારી કહેવાય, અને જે ફલાતમા બાણુ છે તે ઉત્ત માધિકારી તેમા ઉત્તમાધિકારીને રાસ્ટ્ર રાસક નથી, પણ તેનો ભાવજ તેને ભગવાન તરફ લઈ બય છે હીન અને મધ્યમાધિકારીને તો શાસ્ત્રને અનુસરવુ જ શ્રેયસ્કર છે તેથી તેવા અધિકારીએ પણ પોતાનો અન્ય વિનિયોગ થતા એમ વિચારતુ જે કોઈ કાર્યને માટે ભગવદિચ્છા એવી જ છે, તેથી મારો અન્ય વિનિયોગ થાય છે, પણ મારો કાંઈ પ્રભુ તેમા અપરાધ ગણુતા નથી એમ ધારી ચિંતા ન કરવી જ્યારે હીન મધ્યમને આમ વિચારી ચિંતા કર્તવ્ય નથી, તો પછી જેણે કૃણુધીન પ્રાણુ કર્યા છે એવા ઉત્તમ ભક્તને તો કેમુતિકયાયે જ ચિંતા ન કરવી સિદ્ધ થાય છે ભગવાને એકાદશ સ્કંધમા ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું છે કે હીન અને મધ્યમાધિકારી પણ જો મને ભળે તો ઉત્તમ થાય છે વધી આગળ ચાલતા ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે વિગુણ ધર્મનો પણ મારામા વિનિયોગ થાય તો તે વિકલ જતો નથી, પણ તેનુ અવરથ ફલ હુ આપુ છુ પણ તે નિષ્કામ ધમ હોવો બેઠએ, જ્યારે લૌકિક બાળત પણ ભગવદર્થ કરતા સફલ થાય છે, તો જેણે માર્ગની રીતિવડે આત્મનિવેદન કયુ એવા હીન મધ્યમાધિકારીને તે અધિકાર સપાદક નિવેદન કેમ વ્યથ બય તે વિશ્વાસથીજ ઉપર કહેલા પણ જ્યારે ચિંતા ન કરે તો ઉત્તમાધિકારીને ક્યાથી ચિંતા હોય એ ભગવદાજ્ઞાથીજ સિદ્ધ થાય છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જેણે ભગવાનને આત્મા વગેરે સોંપી દીધુ છે તેને પ્રલાપરૂપી પરિવેજના ક્યાથી હોય, ન જ હોય, એ યોગ્ય કહ્યું છે (૪)

ત્યા હવે શકા કહે છે કે નવ પ્રકારની ભક્તિમા સઘ્ય તથા આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિનો પ્રભુના સ્વીકારથી જ સિદ્ધ ગણાય તેથી જીવે આત્મા નિવેદન કર્યો કે નહિ એ વિવધ નિશ્ચય ન થાય ત્યા સુધી ચિંતા થાય જ ત્યા શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે —

તથા નિવેદને ચિન્તા ત્યાજ્યા શ્રીપુરુષોત્તમે ।

વિનિયોગેપિ સા ત્યાજ્યા સમર્થો હિ હરિઃ સ્વતઃ ॥ ૫ ॥

તેમ શ્રીપુરુષોત્તમમા નિવેદન થયા બાબતની ચિંતા પણ છોડવી, વિનિયોગમા પણ તે ચિંતા ન કરવી, કારણ કે હરિ પોતે જ સર્વ સમર્થ છે

નવ ભક્તિમા સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુ સ્વીકાર કરે ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ શાસ્ત્રમા કહેલી નવ ભક્તિમા કોઈ એકથી અથવા બધી ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણ ભક્તિ જીવસાધ્ય છે પાદસેવન ભક્તિનો પગવડે સેવા કરવી એવો અર્થ કરીએ તો તે જીવ સાધ્ય ગણાય, પણ પ્રભુના ચરણની સેવા કરવી એવો કરીએ તો તે પ્રભુધ્વજાની અપેક્ષા રાખે છે તેજ પ્રમાણે અર્ચન વદન અને દાસ્ય એ ત્રણ ભક્તિ પણ પ્રભુની ધ્વજાથીજ થઈ શકે છે પરંતુ તે સેવ્યસ્વરૂપમા ચૈતન્ય પ્રકટ થયા પહેલાં પણ થાય છેલી બે ભક્તિ તો સેવ્ય સ્વરૂપ પોતાનું ચૈતન્ય બતાવી નિવેદિતાત્માનો અગીકાર કરે ત્યારેજ થાય છે આ નવ ભક્તિનો સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો

હાલના પ્રભુના સ્વરૂપમા ચૈતન્યનો અનુભવ નથી કરતા તેથી તેવા હીન અને મધ્યમા-ધિકારીને મારો અગીકાર પ્રભુએ કર્યો છે કે નહિ તે બાબત ચિંતા થાય, પણ એ ચિંતા પણ ન કરવી એમ મૂલ શ્લોકમા શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે તેના ઉપદ્રવમા આપશ્રી શ્રી પુરુષોત્તમ પદ આપે છે એનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ધ્વજ-યાગભગના પ્રસંગમા ભક્તોનો અન્યાયજ્ઞ છોડાવીને સ્વનિષ્ઠ બનાવ્યા, તેમ આદિ પણ ભક્તને અન્યભજન છોડાવી સ્વયં સ્વભજનમા યોગ્યે એમ બાંધી નિવેદન થયું છે કે નહિ એ વિષયની ચિંતા ન કરવી પ્રભુએ પુરુષોત્તમ હોવાથી અન્ય ભજન છોડાવી પોતાનું ભજન કરાવી સ્વસ્વરૂપમા બધા જગજાનો નિરોધ કરાવ્યો છે એ કાર્યક્ષિત્તક અનુમાનથી આપણો અગીકાર અવશ્ય કરશે એમ બાંધી તે ચિંતા ન કરવી અહિ શ્રીસહિત પુરુષોત્તમ કહ્યા છે અને ગદ્યમા તો કેવળ ભગવદ્ગ્રંથ છે એ સંજઘમા શકા ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ રસાત્મા છે, અને રસ આલમ્બન વગર ન રહે, અને આલમ્બન એક ન હોઈ શકે, તેથી શ્રીશબ્દનો પ્રયોગ અત્રે યોગ્ય છે હવે બીજી રીતે શકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કરે છે શ્રીપુરુષોત્તમે તો જીવનો અગીકાર કર્યો છે, ત્યારે જીવ તેનો કર્યો, તેણે ભગવત્સેવા શિવાયનો બધો વ્યવસાય છોડવો બેઠવ્ય, પણ જીવ સ્વભાવવશથી સેવા વ્યતિરિક્ત કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય તો નિવેદન નથી થયું એમ બાંધી જીવને ચિંતા થાય, ત્યાં પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અન્વલિનિયોગમા પણ ચિંતા ન કરવી તેના કારણમા પ્રભુનું વિશેષણ સમર્થ એવું આપ્યું છે એટલે બે સર્વ કરવાને સમર્થ છે તે જીવસ્વભાવથી અન્ય કાર્ય વ્યાપ્ત હશે તો પણ સ્વયં સ્વસેવક રક્ષણમા દક્ષ હોવાથી સ્વાતુભાવથી સેવકની રક્ષા કરશે એમ ધારી જીવે ચિંતા ન કરવી (૫)

જીવના અગીકારનું મુખ્ય લક્ષણ દીન ભાવ છે અને બીજું લક્ષણ અગામી શ્લોકમા શ્રીઆચાર્યચરણ બતાવે છે

લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદે હરિસ્તુ ન કરિષ્યતિ ।

પુષ્ટિમાર્ગસ્થિતો યસ્માત્સાક્ષિણો ભવતાશ્ચિહ્નાઃ ॥ ૬ ॥

લૌકિકમા તેમજ વૈદિક માર્ગમા જીવને સ્વસ્થ થવા નહિ દે કારણ કે ભગવાન હરિ એટલે બધા ભક્તના દુઃખને દૂર કરનાર છે વધી તે અનુગ્રહ માર્ગમા જીવને ચલાવનાર છે તથો એ વિષયમા બધા સાક્ષીરૂપ થાયો

કોઈ વખત લોકમા શાલતા રીવાજથી વ્યાપારાદિ ધંધામા કે વર્ણાશ્રમ ધર્મમા જીવ બધાઈ બધું ભગવાનને જૂલો તો તેને વિદ્ય થાય એવી શકા લઈને કહે છે કે ધર્મ સ્તંધમા વૃત્તાસુર

કહે છે કે અમારા પ્રભુ જીવના ધર્મ અર્થ અને કામને સિદ્ધ થવા દેતા જ નથી, તેથી જ તેનો અનુમોદ છે એમ ભક્ત અનુમાન કરે છે એથી જીવ લૌકિક વૈદિકનો પ્રયાસ કરે, પણ બ્યારે તેના તેને સિદ્ધિ ન મળે ત્યારે કટાંગી તે પાછો પ્રભુનો આશ્રય દૃઢ રાખે છે એ પણ પ્રભુના અગીકારનુ લક્ષણ સમજવુ તેથીજ શ્રીઆચાર્યશ્રવણ આજ્ઞા કરે છે કે લૌકિક વૈદિકમા તમો બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ એટલે સમય સ્કંધમા જ્ઞાતય પિતર પુત્રા એ શ્લોકમા ભક્તો સસારમા કેમ રહેવુ ત્યા કહ્યું છે કે જ્ઞાતિ બાપ, દીકરા વિગેરે જે કહે તેને અનુમોદન આપતા પોતે સાક્ષિવત્ રહેવુ, એમ ભક્તો લૌકિક વૈદિક કરવુ, પણ અનાસક્તિથી કરવુ, અને સાક્ષિવત્ રહેવુ પ્રભુ જે રસ્તેથી લઈ જવાને ધારે તે રસ્તેથી જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત થશે, માટે પ્રભુની કૃતિમા જીવે સાક્ષિવત્ રહેવુ (૬)

ઉપરના શ્લોકમા સાક્ષિવત્ રહેવાનુ કહ્યું છે તેથી વિવેકધૈર્યાશ્રયપ્રથમા ત્રિદુ લક્ષ્મણ ચૈવ્ય ઇત્યાદિમા બધા દુઃખો સહન કરવા એ સાધન સાક્ષિપણથી રહેવામા પણ આવી ગયું ત્યારે નિવેદન કર્યું તે તો વ્યર્થ થયું અને તેથી સ્વધર્મહાનિરૂપ ચિંતા પ્રાપ્ત થતા તે ચિંતા પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરતા અંતિમ શ્લોક કહે છે

સેવાકૃતિર્ગુરોરાજા બાધન વા હરીન્દ્રયા ।

અત સેવાપર નિત્ત વિધાય સ્થીયતા મુક્તમ ॥ ૭ ॥

સેવા કરતી તે ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને કરવી પણ હરીન્દ્રા તેથી બૂદી જણાય તો તેના બાધની પણ ચિંતા ન કરવી, માટે સેવામા ચિત્ત તત્પર રાખી સુખેથી રહેવુ

એતાશ્વતર ઉપનિષદમા શ્રુતિ છે કે જેને દેવમા પરમ ભક્તિ હોય અને દેવના જેવીજ ભક્તિ ગુરુમા હોય તેને શાસ્ત્રમા કહેલા અર્થ ફક્તિ થાય છે, ત્યા બધા સુધી દેવનો સાનુભાવ ન થાય, ત્યા સુધી ગુરુમા દેવના જેવી ભક્તિ રાખી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવુ એવો અર્થ થાય છે શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધમા પણ નૈવોપયન્ત્યપન્થિતિ ક્વયસ્ત્યેવા એ શ્લોકમા એ શ્રુતિનુજ સમર્થન છે તે બધાનુ તાત્પર્ય એજ કે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ ન આવે તેમ ભગવત્સેવન કરવુ પણ બ્યારે આપણે સાક્ષિવત્ પ્રભુની કૃતિને વિચારી રહીશું ત્યારે ગુર્વાજ્ઞાનો બાધ થશે માટે ગુરુની આજ્ઞામા બાધ ન આવે એવી સેવા ચાલે ત્યા સુધી સાક્ષી રહેવુ, પણ તેનો બાધ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો સાક્ષિવત્ ન રહેવુ બેધરે, તેથી લૌકિક વિષયમા સાક્ષિવત્ રહેવુ, અને સેવાવિષયમા ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેમા પણ પ્રભુની ઇચ્છાનો વિચાર રાખવો તે ઇચ્છાનુ જ્ઞાન તો જેને પ્રભુ સાનુભાવ હોય તેને જ થાય છે બીજાને તો ફક્તના બળથી કટપના જ સ્ફુરે છે તેથી જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે ચાલવુ તાત્પર્ય એજ કેએ પ્રભુ સાનુભાવ હોય, અને ગુરુની આજ્ઞાથી કાઈ વિશેષ આજ્ઞા પ્રભુ કરે, તો ત્યા ગુરુની આજ્ઞાના બાધની ચિંતા ન કરતા, પ્રભુની મરજ પ્રમાણે સેવા કરવી, પણ એવો અધિકાર જીવનો ન હોય, તો ગુરુની આજ્ઞાને બાધ ન આવે તેવી ગીતે સેવા કરવી, અને લૌકિક વૈદિકમા સાક્ષિવત્ રહેવુ આવી રીતે વર્તવાથી જીવને સ્વધર્મ હાનિનો ભય ઉપસ્થિત થતો નથી ત્યા શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞ આખ્યાયિકા દુષ્ટાન્તરૂપે કહી ઉપલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે કે મોટા રામદાસ શ્રીનાથજીના રાજભોજ આરોજવાના સમયમા પખો કરતા હતા તે નેત્રનિમીલન કરીને પખો કરવાની આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને કરી હતી, તેને શ્રીનાથજીએ આજ્ઞા કરી કે હું સાક્ષાદાજ્ઞભોજ અરોગુ છું તેના તુ દર્શન કર, એવી આજ્ઞા કરી છતા રામદાસે ઉત્તર આપ્યું કે શ્રીમહાપ્રભુજીની મને દર્શન કરવાની આજ્ઞા નથી તેથી હું મારી આજ ખોલી આપના ભોજન કરતા દર્શન નહિ કરું, ત્યારે શ્રીનાથજી તેની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા આનુ તાત્પર્ય એટલજ કે જેમા પ્રભુના સુખનો વિચાર આવે ત્યા ગુરુની આજ્ઞાને બાધ આવતો હોય તેનો વિચાર ન કરતા પ્રભુની આજ્ઞા કરવી, અને બધા જીવના સુખનો વિચાર હોય, પ્રભુસુખ

જાણતું ન હોય ત્યાં તો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન રહે છે આ ઉપરની વાતથી સ્પષ્ટ સમજાય છે આથી ગુરુની આજ્ઞાનો આધાર અને અભ્યાસ કર્યા અને કેવો માનવો એ સ્પષ્ટ થયું (૭)

ત્યાં શકા થાય એ કદાચિત્ લોકિકમા પુનાદિવિયોગજન્ય દુખથી ચિંતા થાય તો શું કરવું ત્યાં કહે છે કે—

चित्तोद्वેગं विद्यायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।

तथैव तस्य लીलेति मत्वा चિन्ता हृतं त्यजेत् ॥ ૮ ॥

ચિત્તને ઉદ્વિગ્ન કરીને પણ પ્રભુ એ એ કરશે ને તે તેની લીલા છે એમ માની ચિંતાને જાલદી છોડવી

અત્ર ચિંતાનું સ્વરૂપ બતાવતા આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે જે અવશ્ય ભાવિ દુખનો પ્રતીકાર થઈ શકતો નથી ત્યાં તો ચિત્તનું સમાધાન કરવું એજ દુખ મટવાનો ઉપાય છે તે પ્રતીકારના પ્રકારો અનેક છે તે થમ અને ચૈતન્યધુના સ્વાદમાં પણ સ્કંધમાં આપ્યા છે, તે તથા બીજા પુરુરવા પ્રભુતિને દેહ કિમ્બદાતુ સ્વ એ શ્લોકથી દેહ સર્વ સાધારણ કહી તેમાથી મમતા છોડવા બાબતના દૃશાન્તો આપ્યા છે તે તો અત્ર ઉપયોગના નથી કારણ કે તે કેવળ લોકિક કોપયોગી છે, ભગવત્સમરણથી તેઓ બધા ઉદાસીન છે અને આત્મનિવેદીને તેવી ચિંતા થવા સહન નથી તેને તો કેવળ ભગવત્સમર્થિની ચિંતા થાય જેમકે પ્રભાસીય લીલા, જેના અવલુથી ભક્તને ચિંતા થાયજ આવી ચિંતા પણ ભક્તે ન કરવી એવો મૂળ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે કારણ કે ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણવાને જીવ અસમર્થ છે, તેથી ભગવાન માયિકી લીલા પણ કોઈ સમયે બતાવે છે તેમા પણ સ્વભક્તનું હિત (હરિ હોવાથી) પ્રભુ કરે છે, તેવા પ્રસંગે પ્રભુ તેવી લીલા આપણા પાપને દૂર કરવાને કરે છે એમ ખારી જાલદી ચિંતા છોડવી કારણ કે ચિત્તમાં ચિંતા બહુકાળ સુધી રહે તો કાળ કર્મ સ્વભાવ વિગેરે વધવાથી આત્મરૂપેશ રૂપ ઉપદ્રવ થતા ગુપ્ત કૃષ્ણ નિલબ્ધ થાય અથવા તો પ્રતિબંધ થાય માટે ચિંતા જાલદી છોડવી એ બતાવવા માટે હ્રત્તમ અન્યથ લખ્યો છે (૮)

એમ ઉપરના આઠ શ્લોકથી સેવા કરનારને ચિન્તા છોડવાના પ્રકાર કહ્યા સેવામાં વિરોધ ના આવે તેમ લોકમાં સાક્ષિવત્ રહેવું રાગ અને વૈરાગ્યનું વિષયબેદથી સ્થાપન કર્યું ચિત્તમાં ઉદ્વિગ્ન થાય ત્યાં પણ પ્રભુની લીલા માનવી આ બધી બાબતો કહી ગયા, પણ અને તેવી જાણતી નથી કલિકાલજન્ય ક્ષોભથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ શકતું નથી જ્યારે એમ છે તો શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું તો પણ જીવને ઉપયુક્ત ન થાય તો તે ન કહ્યા જેવજ સમજવું, કારણ કે દુખમાં એવી વાતથી ચિત્તનું સમાધાન થઈ શકતું નથી આ શકાના સમાધાન માટે શ્રીઆચાર્યચરણે છેલા શ્લોકમાં ચિત્ત સ્થિર થવા માટે આજ્ઞા કરે છે ત્યાં શ્રીગુરુસાધિ આજ્ઞા કરે છે કે તેમ નિવેદીના ધર્મો કહ્યા તે તો નવમી ભક્તિ છે, પણ તે પહેલાની અવલુથી સમ્યક સુધીની આઠ ભક્તિમાં પણ એકેક કઠિણ છે ત્યાં નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિની તો વાતજ શું કરવી તેથી નિવેદીએ ચિંતા ન કરવામાં કહેલી બધી વાતો અસ્થાને છે, આ શકા મટવામાટે નીચેનો શ્લોક છેવટે આજ્ઞા કરે છે

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णं शरणं मम ।

वदन्निरेव सततं स्थेयमित्येव मे मति ॥ ૯ ॥

જ્યારે એમજ છે તો સર્વ રીતે 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ' એમ નિત્ય બોલતા રહેવું એવી ખારી સુઠિ છે

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયા પછી માર્ગરુચિમાં અનુગ્રહ નિયામક છે એ વાત ઘમેલેલ વળતે ધ્યાદિ વરણશ્રુતિમાં કહી છે, આમ છે ત્યારે પ્રતિબંધ થવો ન કોઈએ છતાં પ્રતિબંધ જાણાય તો તેનું કારણ પ્રારબ્ધ કાળ અથવા સ્વભાવજ છે એમ જાણવું એ પ્રતિબંધ મટવાનો

ઉપાય તો કાલાદિનિયામક પ્રભુનેજ હાય છે, એ શિવાય બીજા કોઈનું તેમા કાઈ ચાહે નહિ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામા કેવળ શરણાગતિજ સાધન છે એ વાત ગીતાજીના ૧૮ આ અધ્યાયમા શ્રીભગવાન સર્વધર્મોનું પરિણત્ય માટેક જાણ ત્રજ એ શ્લોકથી આ આજ્ઞા કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે ભગવાન શરણાગતરક્ષક છે એ નિર્વિવાદ વાત છે જ્યારે જીવ સ્વસાધનથી કરવાને આશક્ત છે એમ પ્રભુ ભેશી ત્યારે શરણ્ય હોવાથી સ્વાત્મગળથી જીવનું સર્વ કાર્ય પોતે સિદ્ધ કરી આપશે એવો પ્રભુનો સ્વભાવ છે એમ બાણી શ્રીઆચાર્યજી ઉક્તા શ્લોકમા તેનેજ સાધનરૂપ માની શરણાગતિનું સ્મરણ રાખવાની આજ્ઞા કરી, બ્રહ્મનું તેથીજ સર્વ શ્રેય થવાનું સૂચવે છે વળી અદ્યમ સ્કન્ધમા આપતિમા ભગવત્સ્મરણ કરવાનો આપદ્ધર્મ કહ્યો છે તે જમ ગર્ભદ્રને સિદ્ધ થયો તેવો ધર્મ પણ જીવને શરણાગતિના સ્મરણથી સિદ્ધ થવાનું સૂચવે છે

ત્યા શકા થાય જે શરણાગતિજ ઉત્તમ ઉપાય છેલા શ્લોકમા કહ્યો, ત્યારે તેજ પ્રથમથી અતાવવો હતો, પાછલથી શરમાટે કહ્યો, ત્યા આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તિમાર્ગના મધ્ય અશનો વિચાર પ્રથમ કહ્યો છે, તેમા પ્રથમ કૃષ્ણાશ્રમમા કહેલ સર્વ સહકારી ધર્મો સ્વત ફલ આપનાર નથી તેમજ વિવેક ધૈર્ય આશ્રયાદિ સાધનો સ્વય અસાધ્ય હોવાથી દીન ભાવથી શરણાગતિ થાય છે તે પહેલા શરણાગતિ થતી નથી, તેથી સર્વના અતમા એ શરણાગતિપૂર્વક કૃષ્ણસ્મરણ કહેલ છે તે પણ સ્મરણ નિત્ય બેઠયે, ક્ષણવાર સ્મરણ છુટે તો તેટલા કાલમા આસુરભાવનો પ્રવેશ થાય છે એવું સૂચવવા નિત્ય પદ કહ્યું છે અત કરણમા તેવો ભાવ હોય, અથવા ન હોય, તો પણ વાણીથી શરણાગતિનો ઉચ્ચાર થતો હોય તો આસુરવેશ અત કરણમા થવા ન પામે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણાગતિની ભાવના કરવી એજ મુખ્ય છે તો પછી પ્રથમ સેવા આવશ્યક છે એમ કહ્યું છે તેને ગોણતા આવી બધ એ શકના સમાધાન માટે કહે છે કે એમ મુખથી કહેતા રહેવું અને સેવામા તત્પર રહેવું સેવા છોડીને મુખથી બોલતા રહેવું એમ કહ્યું નથી તેથી સેવાની કર્તવ્યતાને ગોણતા આવતી નથી શરણાગતિની ભાવનાને સેવાના અગરૂપે ગણી છે તે માગપણથી ઉપદિષ્ટ નથી તેથી સેવા અને શરણ ભાવનામા વિરોધ આ વતો નથી તેથી આ માર્ગમા કૃપાજ સાધન છે તેથી વરણશ્રુતિને અનુસારે માર્ગરુચિથી કૃપાનું અનુમાન કરીને સર્વે ભક્તોએ સેવા સ્મરણ કરવા છતાં બે સેવા સ્મરણ ન અને તો પ્રતિબધનું અનુમાન કરતું ભગવત્કાન્તમા શરણાગતિ એજ સર્વ સાધનમા પ્રતિનિધિરૂપ છે આના શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી તેથી ગીતાજીમા છેલ્લે શરણાગતિનો ઉપદેશ છે અહિં પણ મૂળશ્લોકમા શ્રીકૃષ્ણ પદથી બ્રહ્મ સહિત પુરુષોત્તમમા સ્વરક્ષકત્વની ભાવના કરવાનું કહ્યું છે તેથી તેનાથીજ સર્વસિદ્ધિ થવાનું સમજી નિરતર રહેવાથી જીવ કૃતાંશે થાય છે (૯)

ભગવાનની કૃપાવટે જે ભક્તિમાર્ગમા પોતે કૃતાંશે થવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થયો છે તેને અવશ્ય આ માર્ગનું ફલ મળશે એવી દૃઢતા સિદ્ધ થવા માટે આ નવરત્ન ત્રયમા ચિંતા ન કરવાનું અને શરણ સ્મરણના આવર્તન કહ્યું છે આ કથન સાધારણ જીવને માટે નથી તેના દુષ્ટાન્તમા આજ્ઞા કરે છે જે આધ્યાત્મિક સૂર્યથી પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેમજ અનન્ય શિવાયને આ ત્રયમા કહેલા ઉપાયોથી પણ કાઈ સિદ્ધ થવાનું નથી તાત્પર્ય એટલુંજ કે આ ત્રયમા કહેલા ચિંતા દૂર કરવાના ઉપાયો અને શરણભાવનાનું સ્મરણ તે કેવળ આત્મનિવેદીનેજ કર્તવ્ય છે અન્ય તેનો અધિકારી નથી તેના અનાધિકારીને માટે શ્રીઆચાર્ય ચરણો શ્રમ નથી તેથી તેમણે આ ઉપદેશના ફળની આજ્ઞાએ પ્રવૃત્ત ન થવું કારણ કે અધિકારપરતેજ કર્તવ્ય ઉપદિષ્ટ હોય છે (૧)

આ ત્રય ભગવત્સિદ્ધાન્તના સાર રૂપ છે એમ કહેવામાટે શ્રીગુણધર્મ આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદ્વાચાર્યજીની પડિતે ભક્તિમાર્ગરૂપી મુખાધિપતિ વિચારાત્મક મથન કરી આ નવરત્નો પ્રકટ કર્યાં છે તે ભક્તિમાર્ગમા હતા પણ આપણા દુહિયોચર તો શ્રીઆચાર્યચરણે કર્યાં અને શ્રીઆચાર્યચરણને પડિત કહ્યા છે પડિતશબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, તેમા સાચા

ખોટાનો વિવેક જાણે તે પડિત કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રવીણશુદ્ધિવાળો પણ પડિત કહેવાય છે તેટલો અર્થ શ્રીઆચાર્યચરણને માટે પૂરતો નથી પણ એકાદશસ્કંધમાં પઢિતો જ્ઞાનમોક્ષવિષય અને મોક્ષને જાણનાર પડિત કહેવાય છે એમ કહ્યું છે. ગીતાજીમાં ભગવાને પડિતનું લક્ષણ કહ્યું છે કે યસ્ય સર્વે સમારંભા કામસકલ્પવર્જિતા । જ્ઞાનામિદગ્ધવર્કમાળ તમાહ પશ્ચિદત સ્થિતા જેના સર્વ આરંભ કામ અને સકલ્પ રહિત હોય, વળી જ્ઞાનરૂપ આશ્રિથી સર્વે કર્મોને બાળનાર હોય, તેને ડાહ્યા પુરૂષો પડિત કહેછે. આ પડિત શબ્દનો અર્થ શ્રીમહાપ્રભુજીને માટે વિવક્ષિત છે. જે સ્વયં આવા પડિત ન હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિચાર તે કરી ન શકે, કારણ કે દ્વિતીયસ્કંધમાં ભક્તિમાર્ગને સર્વ શ્રુતિના સાર રૂપે કહ્યો છે (૨)

તે નવરત્નો મેં મળવિષેને હૃદયમાં રાખીને ઉજવળ કર્યા છે એમ શ્રીગુરુદેવજી આજ્ઞા કરે છે કે ઉજવળતાથી ભક્તના જાણવામાં આવે તો તેઓ તે ભાવોનો ઉપયોગ કરે તો પ્રભુ તો તેવા ભક્તોને કોઈ કાંઈ છોડતા નથી (૩)

અહિં આ સિદ્ધ થયું ભગવાનની સેવામાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ રાખવી યથાશક્તિ સેવા કરવી, હું સગને વળવો પોતે અને પોતાનો પરિકર એ બધામાં ભગવદીયપણું અનુસંધાન કરવું અને ત્રથામાં કહ્યા પ્રમાણે બધા પ્રકારની ચિતા છોડવી જ્યાં સ્વાશયક જણાય ત્યાં ભગવાનની શરણગતિની ભાવના કરવી આમ જ્યારે જીવ સ્થિત રહે ત્યારે ઉદ્વેગાદિ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થઈ સેવામાં લૌકિકતા મટી આધિદૈવિકીત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ સેવા કરતા કરતા સવાત્મકપણે શરણગતિ એજ ભક્તિમાર્ગમાં પરમ સાધન છે એવો આ ત્રથનો આશય છે.

નવરત્નોનો પ્રકાશ કરનાર વચનોનો મ યત્યુર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી નવરત્નના હૃદયમાં મારે માટે કૃપા ઉત્પન્ન હો જેનાવડે આ સખલ એવા ચિત્તનો શત્રુઓ (કામાદિકે)નો સુખવડે નાશ થાય.

એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણમાં એકતાન એવા શ્રીપીતામ્બરજીના તત્તુજ પુરૂષોત્તમે કરેલ નવરત્ન વિવૃત્તિના પ્રકાશને અનુચારે ગુર્જરાનુવાદ સપૂર્ણ થયો.

શ્રીનવરત્નતાત્પર્ય.

સુષ્ટિમાં પ્રકટ થઈને પરમ કટ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યને થાય છે. અનિલ મોહક સાસારિક સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં કૃતાધિતા તેઓ માનતા નથી. સર્વત્ર દૃષ્ટિ નાખવાથી તેમનો નિશ્ચય થાય છે કે સકલ જગત્માં પરમ આનંદ-સુખનું નિધાન પ્રભુ-રસરૂપ-કૃષ્ણ વિના અન્ય કોઈ નથી. પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વ આર્ત છે, હું જી છે, તેમાં મર્યા રહેવાથી હું ખ વિના અન્યની પ્રાપ્તિ થવી એ અસંભવ છે, આવો નિશ્ચય થવાથી 'સન્ત કૃષ્ણ મજેદ્ર વુથ' એ શ્રીમદાચાર્યજીના વાક્યાનુસાર સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને આનંદ-રસરૂપ-કૃષ્ણને ભજે છે, અર્થાત્ પરમાનંદની પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ રસરૂપ કૃષ્ણની ભક્તિ છે, એ ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રમાણમાં આનંદપ્રાપ્તિની ઉત્કૃષ્ટતા સધાય છે, ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ જ જીવનું પરમ કટ્યાણ કરી શકે એમ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ કર્મ, ઉપાસના જ્ઞાન અને નિહિતભક્તિ એ સર્વને ગોણું ગણીને સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ પ્રેમરૂપ નિષ્પિલ પ્રપચની વિસ્મૃતિ-પૂર્વક અલંત નિરોધાત્મક સ્વતંત્ર ભક્તિનો આધુનિક સર્વસાધનહીન જીવોને પ્રાય ઉપદેશ કરે છે, અને સૂચવે છે કે એનાથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ થશે. આ ભક્તિ નિરોધાત્મક છે, પ્રેમરૂપ

છે પ્રેમની ઉત્તમોત્તમ અવસ્થામાં ભક્ત પોતાનું સ્વત્વ પ્રભુને નિવેદન કરે છે, પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ ઐહિક પારલૌકિક સમર્પે છે, અને ‘દાતોહ કૃષ્ણ તવાસિ’ એવું વારંવાર અનુભવે છે, વધી દાસનો ધર્મ એવો છે કે પોતાના પ્રભુની જે ઇચ્છા તે જ પોતાની ઇચ્છા, તે પ્રમાણે પ્રભુની ઇચ્છાથી બે કઈ સુખ વા દુઃખ લૌકિક વા અલૌકિક થાય છે તે સહન કરે છે, પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરવામાંજ કૃપાર્થતા માને છે પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરતી વખતે એને પ્રભુનું સર્વ-કર્તૃત્વ અને સર્વફલદાતૃત્વ પણ સ્ફુરે છે, સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પ્રભુ જ છે એમ એનો નિશ્ચય થાય છે, પોતે એ પ્રભુને સર્વસ્વ પોતાનું નિવેદન કરેલું હોવાથી, પ્રભુ સ્વજનનું હિત કરવાવાલા હોવાથી સ્વત નિશ્ચિન્ત અને છે, સ્વધર્મ-પ્રભુની સેવારૂપ-નિરંતર સપ્રેમ આચરે છે, યદ્યપિ ભક્ત પોતે સ્વત પ્રભુથી તો અલ્પ અથવા કક્ષામાં છે છતાં પણ પ્રભુ સ્વઅલૌકિક અનુગ્રહથી તેનું સ્વસમાનયોગ્યત્વ સપાદન કરીને તેને ઉત્તમોત્તમ ફલનો આસ્વાદ કરાવે છે ભક્ત પ્રભુની પરિચર્યાને જ સાધનરૂપ નહિ ગણતા સ્વત ફલરૂપ માને છે

આ તો ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની વાર્તા થઈ, પરંતુ કેટલીક વખત અક્ષસમ્બધ થવા છતાં તે પ્રતિબધયુક્ત હોય છે શ્રીમદાચાર્યજીની કૃપાદૃષ્ટિવિધિથી અક્ષસમ્બધ થયું છે, તથાપિ પ્રભુ એ જીવનો સર્વાંશે સ્વીકાર નથી કરતા તેથી એ પ્રતિબધના પ્રમાણમાં એ જીવની નિશ્ચિન્તતામાં ન્યૂનતા આવે છે, જેને પરિણામે ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થાય છે આ ચિન્તાને લીધે ભગત્સેવામાં ન્યૂનતા આવે છે, તેથી જીવ કૃતકૃત્ય થતો નથી આવું પરિણામ જીવને પ્રાપ્ત માયાઓ એવી દયાથી શ્રીમદાચાર્યજી ‘સિદ્ધાન્તરહસ્ય’ પછી નવરજ્ઞમ્બધનો ઉપદેશ કરે છે, પ્રથમ જ અક્ષસમ્બધ થયેલું હોવાથી ભગવદીયત્વ સપાદન થયું છે, છતાં પણ કાઈ પ્રતિબધને લીધે જીવ કાષ્ઠક રીતે સશયાત્મા બનીને ચિન્તાતુર થાય છે, અને તેથી ભગવત્સેવા કરતી વખતે પ્રભુમાં એનું ચિત્ત સર્વોંશે પરીવાતુ નથી, આ ન્યૂનતા જીવની કૃપાર્થતાને ખડિત કરે છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી નવ ગ્રંથના રત્નરૂપ રક્ષા કરવાવાલા એવા નવ શ્લોક ઉપદેશે છે

જીવની કૃપાર્થતા ભગવદીયત્વ સપાદન કરવાને જીવે કરેલું પ્રભુને આત્મસમર્પણ, પ્રભુનું સર્વકર્તૃત્વ અને તેથી ફલદાતૃત્વ, સર્વની પ્રભુની ઇચ્છાને અધીનતા, પ્રભુનું સર્વાત્મત્વ નિખિલ પ્રપચની ભગવદ્ભાવરૂપતા, સર્વ પ્રપચ ભગવાનની કીડારૂપ છે, પ્રભુ જ રક્ષક છે એમ વારંવાર સમરણનું નવરત્નમાં શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે

સૌથી પ્રથમ દુઃખ અને ચિન્તાનું કારણ લૌકિક અહતા તથા મમતા છે ‘આ માર છે’ ‘આ તાર છે’ ઇત્યાદિ મોહથી જીવ દુઃખ પામીને ચિન્તાગ્રસ્ત થાય છે, ચિન્તાગ્રસ્ત થવાથી વિશ્વિમ્બિત અને છે, તેથી ભગવત્સેવામાં તેને અન્તરાય પડે છે આ અન્તરાય જીવને સ્વત પુરુષાર્થરૂપ ભગવત્સેવા સિદ્ધ કરવામાં મહાન બાધક થાય છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યજી આનો મૂલમાંથી જ ઉત્ક્રેદ કરવાને જીવે પ્રભુને સ્વકૃત આત્મસમર્પણનું સમરણ કરવાને વારંવાર ઉપદેશે છે, પ્રભુને પોતે જે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેના સમરણથી પોતાની લૌકિક આસક્તિ-પ્રાકૃત પદાર્થોમાં સર્વ પ્રકારની અહતા મમતા-નિવૃત્ત થાય છે, પોતાનું સ્વીયત્વ પ્રભુને પોતે નિવેદન કરેલું સ્મરવાથી, તત્ત્વસ્તુજન્ય સુખદુઃખાદિનો સ્પર્શ એને થતો નથી, તેથી ચિન્તા પણ થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પ્રભુને પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેથી પોતે પ્રભુનો જ દાસ છે એવું હૃદયમાં એને સ્ફુરે છે, પ્રભુની સેવા ચિન્તાનિયુક્ત ચર્ધને સતત કર્યા કરે છે, આ ભગવત્સેવા કામિક, વાચનિક અને માનસિક એમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થામાં પહોંચતા સ્વત ફલરૂપ થાય છે અત્ર ચિન્તાનો ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર જે શ્રીમદાચાર્યજીએ ઉપદેશ્યો તે માયાવાદીના વૈરાગ્ય, શમદમાદિથી અલ્પ અલ્પ વિશિષ્ટ છે, અત્ર ચિન્તાના કારણરૂપ વસ્તુને મિથ્યા ગણી હૈય ત્યાગ્ય માનવામાં નથી આવતી, પરંતુ એ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થયેલી હોવાથી, એ વસ્તુમાં પોતાની મમતાનું તિરોધાન થાય છે, જેમ મમતા વિનાના પદાર્થોથી આપણને દુઃખ થતું નથી, તેમ અત્ર પણ તેમ જ થાય છે, તેથી ચિન્તા અતી નથી

વહી અહિં બે વસ્તુમા આપણને મમતા છે તે વસ્તુ સાક્ષાત પ્રભુને જ નિવેદન થયેલી છે, વસ્તુત તો તે પ્રભુની જ છે, એટલે સર્વના વશી અને સર્વના ઇશાન પ્રભુ પોતાને નિવેદન થયેલી નિજ વસ્તુનું અહિત કેમ કરે આથી જીવ આત્મસમર્પણથી વિશેષ નિશ્ચિન્ત અને છે, પોતે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે એમ સસ્મરણ વારંવાર થવાથી સ્વત કૃતકૃત્ય માનીને, પ્રભુની સેવા ચિન્તાવિયુક્ત થઈને દુઃસાક્ષિની કરીને પરમ કૃત્યાણુપથમા સચરતો પરમ ફલ પણ કદાચિત્ પ્રભુકૃપાથી અનુભવે છે

આ પ્રમાણે ચિન્તા દૂર કરવાનો એક પ્રકાર ઉપદેશીને શ્રીમદાચાર્યજી દ્વિતીય ઉપાય નિરૂપણ કરે છે આ સકલ શ્રદ્ધાહીના નાયક પ્રભુ છે, આ સકલ વિશ્વનું તત્ત્વ પ્રભુ ચલાવે છે, એ સત્ત્વનું અનુસંધાન અદ્યપત્ત જીવ વિસ્મરીને પોતે જ કઈ કરે છે એમ દૃઢ આસક્તિથી માને છે, મેં આમ કર્યું તેથી આમ થયું, બે મેં આમ ન કર્યું હોત તો આમ ન થાત ઇત્યાદિ અનેક સકટપ વિકટપ પોતાના અહકારજન્ય કર્તૃત્વ ઉપરિ કરે છે, તેથી નિશ્ચિન્ત બનતો નથી, એટલું જ નહિ પણ વારંવાર દુઃખી થઈને સ્વધર્મે પ્રભુની સેવા કરવામા શિથિલ બને છે સુખ્ય કર્તા ભગવાન છે, અને તેના સમઘથી જ પોતે પણ કર્તા છે, તે જુદી બાબ છે જ્યાં-રથી પ્રભુએ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યારથી જ પ્રભુએ તો નિર્માણ જ કર્યું છે કે આ જીવને હું આ કરાવીને આ ફલ આપીશ 'તમેવ સાણુ કર્મ કારયતિ વમેઽયો લોકેઽય ઉત્તિનીષતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રભુ બે ફલ બે જીવને આપતું હોય તે પ્રમાણે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે અર્થાત્ સુખ વા દુઃખની પ્રાપ્તિ સ્વ (જીવના) કર્તૃત્વમાથી ઉદ્ભવતી નથી, પણ પ્રભુકૃતજ છે, સર્વકર્તા તથા સર્વફલદાતા ભગવાન જ છે, પોતે ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું હોવાથી, ભગવાન સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પોતાનું અહિત ન જ કરે એવો નિશ્ચય જીવને થાય છે, તેથી નિશ્ચિન્ત થઈને પ્રભુની સેવા નિરંતર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અતઃ કર્તૃત્વમાથી ઉદ્ભવતી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવાનો પ્રકાર માયાવાદથી વિશ્લેષણ છે, માયાવાદમા એ ચિન્તા દૂર કરવાને પ્રભુના કર્તૃત્વને તિલાંજલિ અપાય છે, ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રને લીધે ભગવાનના માહાત્મ્યનો નાશ ત્યા થાય છે પ્રભુનું કર્તૃત્વ મિથ્યા છે એમ કહીને જીવ પણ બે વસ્તુત અલીક તેનું કર્તૃત્વ તો સુતરા મિથ્યા છે, અને તેથી જીવે બ્રાન્તિથી પોતાના માનેલા કર્તૃત્વને સ્થળને ચિન્તા દૂર કરથી એ માયાવાદનું મર્મ છે, પરંતુ એ સર્વ આ કોટિશ્રદ્ધાહીમા પ્રકટ થતા ભગવન્માહાત્મ્યનો નાશ કરતું હોવાથી ભગવદ્ભક્તને તો સર્વથા ત્યાગ્ય છે ભક્તિમાર્ગીય દૃષ્ટિથી તો ચિન્તાનિવૃત્તિપ્રકાર ઉપર દશાવેલો તે જ સમજવો

શ્રીમદાપ્રભુજી હજી પણ ચિન્તાનિવૃત્તિનો અન્ય ઉપાય ઉપદેશે છે, કદાચિત્ સ્થૂલ શુદ્ધિથી પ્રભુનું કર્તૃત્વ સર્વત્ર સ્ફુરતું ન હોય તોપણ આ કોટિશ્રદ્ધાહીનું તત્ત્વ એમની ઇચ્છાને અધીન છે સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થાય છે, નિર્દેશથી જ પ્રભુ સર્વ કરે છે, અખિલ વિશ્વની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરે છે, તેથી સુખ વા દુઃખ બે કાંઈ જીવને થાય છે, તે પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થાય છે, જગત્મા ક્ષુદ્રમા પણ ક્ષુદ્ર એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે બે પ્રભુની ઇચ્છા વિના થઈ શકે, પ્રભુ નિવેદિતાત્માનું-સ્વજનનું-સર્વથા હિત કરવાવાલા હોવાથી જીવ નિશ્ચિન્ત બનીને સ્વધર્મ ભગવત્સેવા કરતો કૃતાર્થ થાય છે સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થતું હોવાથી અને પ્રભુ નિજજનોનું સર્વથા કૃત્યાણુ કરવાવાળા હોવાથી નિવેદિતાત્માને તો ચિન્તાનો અતઃ અવકાશ જ નથી આ જ ઇચ્છાને વેદમા ઇક્ષારૂપે વર્ણવેલી છે, તેનો સજ્જન પ્રાકૃત મનુષ્યોની ઇચ્છા સાથે ન કરવો પ્રભુની ઇચ્છા-ઇક્ષા-પ્રભુના અલીકિક સ્વરૂપ બેવી જ અલીકિક છે એમા પ્રાકૃતતત્ત્વની ગદ્ય માત્ર પામર મનુષ્યોને જ આવે આ ઇક્ષા માયાવાદીના શબ્દ અક્ષની ન સમજવી, કારણ કે શબ્દ અક્ષ સ્વત માયિક હોવાથી ઉપરે દશાવેલું સ્વ-તત્ત્વ નિરૂપણ કર્તૃત્વ એમા કિચિન્માત્ર પણ સભવતું નથી, આ તો શુદ્ધ નિર્ગુણ અક્ષની જ ઇચ્છા

સમજવી સુદિપ્રાકાશીન આ જ ઇચ્છાથી પ્રભુ પોતે બહુરૂપ થયા એ ઇચ્છા અનુસરવામા જ ભક્તની કૃતાર્થતા છે પોતે પણ જે કંઈ કરે છે તે પણ ભગવદિચ્છાપ્રેરિત સમજે છે, અને 'બુદ્ધિપ્રેરકઠ્ઠણસ પાદપદ્મ પ્રસીદત્ત' ઇત્યાદિનુ સુખ નિશ્ચિન્તતાથી અનુભવીને ભગવત્સેવા કરે છે આથી પ્રભુ અધિક ચિન્તાનિવૃત્તિનો ઉપાય શ્રીમદાચાર્યજી ઉપદેશે છે પ્રભુ સર્વાત્મા છે, જે ભક્તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેના આત્મરૂપ પ્રભુ પોતે થાય છે, તેથી પ્રભુ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી અથવા હૃદયમા સ્થિતિ કરેવાવાલા પ્રભુ આપણને સ્વ-શક્તિથી વ્યવસ્થા કરે છે, તેથી પ્રભુ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી જે તત્ત્વ પોતે ફેરવે છે એમ માને છે, તે પ્રભુ પ્રભુ સ્વશક્તિથી પોતાના (જીવના) હૃદયમા બિરાજીને ચલાવે છે, તો પછી જીવે ચિન્તા શા વાસ્તે કરવી? કિંચિન્ત્સ જીવ પોતાનું અહિત કરે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ પ્રભુ એવું કદાપિ ન કરે એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી ચિન્તોદ્વેગ છુટી જાય છે, તેથી ભગવત્સેવા અનંતરાય વિનાની સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થરૂપ થાય છે

આટલું કહેવાથી પ્રભુ એ જીવની ચિન્તા નિવૃત્તિ ન થાય તો એક અધિક સત્ત્વ શ્રીમદાચાર્યજી ઉપદેશે છે આ સકલ કોટિબ્રહ્માડ પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન પ્રભુને સ્વલીલા સિવાય અન્ય કંઈ નથી, એ લીલાવૈચિત્ર્ય અપરિત રહે એવા આશયથી પ્રભુ સ્વેચ્છાનુસાર પોતે તત્ત્વ-રૂપ ધારણ કરીને સૂત્રધાર જેમ સૂત્રથી કાષ્ઠની 'મૂર્તિઓને નચાવે છે, તેમ પ્રભુ આપણને નચાવે છે યાસ્કાચાર્ય નર શબ્દનો સબધ તત્ત્વ ધાતુ સાથે દર્શાવે છે, તે પ્રભુ એમ જ સૂચવે છે જીવ પ્રભુ પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન એક નર્તક છે પ્રભુએ એક મહત્ નાટક આરંભ્યું છે તેમા જે જે પાઠ પ્રભુએ જે જે જીવને નિર્માણ કરી આપ્યા છે તે તે ભજવીને પ્રભુ સમીપ પાછું જવાનું છે ભગવાન, વ્યાસ આ જ 'લોકવત્તુ લીલાકેત્વયમ્' સૂત્રમા ઉપદેશે છે આ લીલાનું અનુસંધાન કરનારને પ્રભુ મોક્ષનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વ્યાસ કેવલ્યપદથી સૂચવે છે પ્રભુ નિત્ય વિચિત્ર ખેલ રમવાને અનેક જીવને સુખ વા દુખ ઇત્યાદિ સાધનસામગ્રી જીવને આપે છે, કોઈને રાય બનાવે છે તો કોઈને રક બનાવે છે, કેઈને મહાપરિત બનાવે છે, તો કોઈને મહાભૂમ્પે બનાવે છે, આ સર્વ પ્રકટ કરવામા પ્રભુની ઇચ્છા અને લીલા સિવાય અન્ય પ્રયોજન નથી સુખ વા દુખ પ્રભુ લીલારૂપ જ છે માટે જીવે સર્વથા ચિન્તા સજવી, અને પ્રભુની સેવા નિરંતર સપ્રેમ કરીને ફલરૂપ તેને અનુભવી કૃતાર્થ થવું

આટલું કહેવા છતાં પ્રભુ એ જીવની ચિન્તા ન છુટે તો શ્રીમદાચાર્યજી હજી એક સરલ ઉપાય ઉપદેશે છે 'શ્રીકૃષ્ણ ક્ષણ મમ' એ મંત્રનો વારંવાર જપ કરીને અનુસંધાન કરવાનું ઉપદેશે છે પ્રભુ જ મારા રક્ષક છે, અને જેને માથે આવા સમર્થ રક્ષક હોય તેને ચિન્તા શા માટે કરવી બેધર્મ? અખિલબ્રહ્માડના નાયક પ્રભુ ન્યારે પોતાના રક્ષક તરીકે બિરાજે છે, તો પછી હિતાહિતનો પ્રશ્ન જ નથી પ્રભુ રક્ષક હોવાથી સર્વથા રક્ષણ કર્યા કરશે જ એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, ભક્ત પછી નિશ્ચિન્ત થવાને પોતાને બ્રહ્મસંભ થવાથી જે દાસધર્મ કીકારાઓ છે તે ભગવત્સેવારૂપ સતત કરવાને પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તેમા જ પ્રભુ તેને ઉત્તમોત્તમ લીલાારસ વિરહાવસ્થા અનુભવાવે છે માથાવાદિવત્ 'સોદમ્' 'બહ મ્હાસિ' 'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વાક્યો ઉચ્ચારીને મધુસૂદનીય શરણાગતિ નહિ સ્વીકારતા માત્ર 'શ્રીકૃષ્ણ ક્ષણ મમ' એ શ્રીમદાચાર્ય પ્રતિ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરેલા મન્ત્રના ઉચ્ચાર પૂર્વક પ્રભુને શરણે જવુંએ પ્રમાણે નવરત્નમન્ત્રનું તાત્પર્ય છે એમ લાગે છે શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ

માઘ શુકલ પૂર્ણિમા ૧૯૮૧ }
મુબઈ }

મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.

૧ કાષ્ઠની પુતળી કોટિ મટકા નરે મરકટ માનવી ચાહી ન આવે, અખિલ બ્રહ્માડમા એક છે નાથ તુ પુણ્યને પાપ નામ કહેવે આ નૃસિંહ મહેતાની કડીમા એતસદરા કથન છે વિરોધ જીઓ પુ બ સુ ૪ ૧૧-૧૨

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीविठ्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।

स्त्रीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् ।

नवरत्नप्रकाशे यास्तद्वाचस्ता उपासहे ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सिद्धान्तरहस्य आत्मनिवेदिनामुत्तरपूर्वावाश्लेषविनाशोपा-
यस्य भगवतोक्तत्वेपि तत्रोक्तस्य प्रकारस्य भोगसाधकतया अलौकिकभोगानुगुणत्वमेव, न तु
सेवाप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वमपीति तदभावे सेवाया आधिदैविकीत्वाभाव तस्मिन् सति तत्प्र-
वणचेतोरूपमानसीसेवाया असंभव चालोच्य, कालप्रारब्धस्वभावैरभीक्ष्णं जन्यमाना-
नामुद्देशादीनां निवृत्त्यर्थं सेवाफलग्रन्थविवरणे च 'सविन्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्य' इति
लौकिकभोगनिवृत्तौ तत्स्वरूपविचारस्यैव तन्निवृत्त्युपायत्वेनोक्तत्वात् साधारणप्रतिबन्धनिवृत्तौ
च तत्र 'आद्यो बुद्ध्या त्याज्य' इत्यनेन बुद्धिमात्रस्यैवोपायत्वेन कथनादुद्देशनिवृत्तौ च कस्यापि
साधनस्याकथनात्, किञ्चित् साधनं बुद्धिविशेषरूपं वक्तव्यम्, यद्यपि अतत्त्वनिर्धारवि-
वेकयोः प्रतिबन्धसाधकत्वकथनेन तत्प्रतियोगिनोस्तत्त्वनिर्धारविवेकयोः सर्वप्रतिबन्धनिवृ-
त्तिसाधनत्व सूचितम्, तथापि तत्त्वनिर्धारस्वरूपस्य सङ्क्षेपतः कुत्राप्यनुक्तत्वाद्विवेकधैर्या-
श्रये विवेकस्वरूपस्योक्तत्वेपि आश्रयशेषत्वेनोक्ततया सेवाशेषत्वेनानुक्तत्वात् सेवाया आधि-
दैविकीत्वसम्पत्त्यर्थं प्रतिबन्धकत्रयनाशहेतु सङ्क्षेपेण वदिष्यन्तो, हेतुनाशे कार्यनाशात् तद्धे-
तुभूतचिन्तानाशकमुपायमुपदिशन्तीत्यनुसन्दधानाः श्रीमत्प्रभुचरणाः नवरत्नं व्याचिकी-
र्षन्तः, तत्र चिन्ताया अकरणस्य आज्ञासत्त्वात् स्वभावतः प्राप्तायाश्चिन्ताया अनिवार्यत्वात्
तत्स्वरूपमन्यन्निश्चित्य तन्निवृत्त्युपायमुपदिशन्तो मङ्गलमाचरन्ति चिन्तेत्यादि । चिन्ता-
शब्दः स्मरणालये मनोव्यापारे योगरूढः । चिति स्मृत्यामित्यतो भावेऽङ्घ्रि कृते चिन्तापद-
सिद्धेः । 'स्याचिन्ता स्मृतिराध्यान'मिति कोशाच्च । सा तु प्रयत्नमन्तरेणापि, सदृशादृष्टचि-
न्ताद्यैः तद्बीजबोधकैः तदा तदा सम्भवन्ती न निर्धारयितुं शक्या । किञ्च, तस्याः सर्वस्या
अकरणे 'निवेदनं तु स्मर्तव्य'मित्यग्निमग्न्यस्यापि विरोध इति सात्र न निषिध्यत्वेन
विवक्षिता, किन्तु शास्त्रेषु प्रस्तूयमाने विचारे 'अथेदं चिन्त्यत' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वि-
चारापरनामा सप्रयत्नः स्मरणविशेषश्चिन्ता, तस्या अपि योऽवस्थाविशेषकृतोऽवान्तरवि-

ननु भगवदीयानां कथं चिन्तोद्भवः । इत्यर्थः । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनाह्वः, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्टं किञ्चिदसमर्पितम् । एव सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, किं निवेदितायै, उत इतरेण वा । तत्र नाथ । तदीयार्थस्य तदिच्छा विना ग्रीहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्या तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य । न च तदीयानां देहादीनां तदीयार्थेन पोषणं न दोषयति

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

शेषः, 'एवमापन्नस्य मे किं स्या'दित्याकारकः, सोऽत्र चिन्तापदेन परामृश्यते । तस्याः सन्तानः परम्परा, तद्वन्तारो निवारका यत्पदास्त्वजरेणवस्तान् निजाचार्यान् मुहुर्मुहुः यदा यदा तत्सम्भवः, तदा तदा तन्निवृत्त्यर्थं प्रकर्षेण कायवाङ्मनसेन नमामीत्यर्थः । तेन तदीयानां प्रथमत इदमेव तन्निवृत्तिसाधनमिति बोधितम् ।

अतःपरं व्याख्येयग्रन्थे चिन्ताया अकरणस्य निवेदितात्मधर्मत्वेनोक्तत्वाद्ब्रह्मसम्बन्धकरणरूपस्य निवेदनस्य चात्र भगवद्धर्माचरणाधिकारत्वेन विवक्षितत्वात् तेन भगवदीयत्वे सति यथा चिन्तोद्भवस्त प्रकारं ग्रन्थावतरणाय पृच्छति नन्वित्यादि । सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वदोषनिवृत्तेरसमर्पितवर्जनेन च भाविदोषाससर्गस्य व्यवहारानुरोधिवौण्ण्णधर्मोपदेशेन लौकिकालौकिकनिर्वाहप्रकारस्य चोक्तत्वात् तद्रीत्याऽभीक्ष्णं भगवन्तनुसन्धानानामैहिकामुष्मिकचिन्ताहेतोर्निस्तत्वात् केन प्रकारेण चिन्तोद्भवो यन्निवृत्त्यर्थं नवत्नकरणमित्यर्थः । एव साभिप्रायप्रश्नमुखेन तादृशा चिन्तोद्भवे आक्षिप्ते तेषां यादृशचिन्तोद्भवस्त प्रकारं वक्तुं निवेदनस्याधिकाररूपतायास्तत्प्रकारस्य च कुत्रापि प्रकरणग्रन्थेष्वनुक्तत्वात्तत्प्रकारकथनादिना तदावश्यकत्वं च द्दहीकर्तुं येषां न लौकिकी चिन्ता, ते भगवदीया इति तेषां स्वरूपबोधनाय प्रथमतः पुरःस्फूर्तिकं चिन्तोद्भवप्रकारं वदिष्यन्तस्तत्र हेतुं विकल्पयन्ति इत्यमित्यादि । तथाच । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या चिन्ताया असम्भवेऽपि शरीरादियान्निर्वाहप्रकारस्य तत्रानुक्तत्वादनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जनाः पश्यन्तासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं'मिति भगवदुक्ते निर्वाहप्रकारे प्राप्तस्योक्तविकल्पात्मकहेतोर्वैश्वचिन्ता सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं ग्रन्थकरणमित्यर्थः । एव सम्भवहेतुं विकल्प्याद्यं परिहरन्ति तत्रेत्यादि । आद्यं निवेदितेनैव निर्वाहः कार्यं इति पक्षो न युज्यते । तत्र हेतुस्तदीयार्थस्येत्यादि । नन्वेकादशोर्निर्विश आत्मनिवेदिनां धर्माः 'श्रद्धा-सूतकथाया म' इत्यादिनोपदिष्टाः, ते च शरीरस्थितिमन्तरेणानुपपद्यमानास्तद्देतुमाक्षिपन्तो निवेदितेनैव निर्वाहमाक्षिपन्तीति नेच्छाया ज्ञातुमशक्यत्वमित्यत आहुः वस्तुत इत्यादि । अनुचितं इति । भगवद्वाक्यतात्पर्यज्ञानाभावादनुचितः । सेवकस्येति । हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा चेच्छाज्ञानेऽपि प्रत्यक्षाज्ञानाभावेन स्वतस्तथाकरणे भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वातन्त्र्यस्य सम्भवादनुचितं इत्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेणौचित्यमाशङ्क्य परिहरन्ति न चेत्यादि । दोषावद्वत्त्वादिति । देहादेर्भगवदीयत्वेऽपि तत्र स्वत्वाभिमानस्यानपेक्षत्वेन

वान्यम् । स्वतस्तथाकृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः, अस्वधर्मत्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थ स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् । तदभिमाने तत्सम्भवात् । एव सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैयर्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छेद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतः पाशा रज्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एव

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तथात्वादित्यर्थः । द्वितीय परिहरन्ति न द्वितीय इत्यादि । तत्र हेतुः अस्वधर्मत्वादिति । तदुपपादयन्ति निवेदितस्येत्यादि । भगवता ह्यात्मसमर्पणमिदं स्वत्वाभिमानत्यागार्थमेवाधिकारिविशेषणतयोपदिष्टम् । तत्पूर्वकमेव सेवाकरणस्य महद्भिन्नगुणभक्त्युत्कृष्टकारणत्वात् । अन्यथा अत्रोक्तानां पूर्वमेकादशाध्यायेष्युक्तत्वादत्रोक्तेषु विशेषभावे उत्कृष्टकारणत्वप्रतिज्ञान विरुद्धं स्यात् । उत्कृष्टत्वं त्वत्रानन्यथासिद्धत्वमेव । नत्वन्यत् । तथा सति पूर्वोक्तप्वेतत्कारणत्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सत्येतेषु परस्वोक्तविरोधप्रसङ्गादिति । अतो यथान्यस्मिन्निवेदितेऽयं नाभिमन्यते, तथा देहादावपि युक्तम् । तद्यद्यनिवेदितेन देहादिनिर्वाहं चिन्तयेत्, तदा स्वत्वाद्यभिमानदाढ्यापत्त्या स्वस्वधर्मोऽप्येत्येति स्वधर्मविरोधेन तथात्वादित्यर्थः । एव हेतुद्वयं परिहृत्य यथाचिन्तोद्भवस्त प्रकारमाहुः एवं सतीत्यादि । एव देहादिनिर्वाहप्रकारद्वये बाधिते सति देहादेस्तथात्वेन भजनासम्भवाच्च निवेदनवैयर्थ्यं पुष्टिमर्यादात्मकभक्तिमार्गोच्छेदश्चेति भगवता भक्त्यधिकारवाक्य भक्तिपरमकारणवाक्ये किमभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च तदर्थज्ञानासम्भवे तदुक्तकरणस्यापि व्यङ्ग्यत्वात्कथं परमभक्तिलाभ इत्येव तत्सम्भव इत्यर्थः । एव चिन्तासम्भवव्युत्पादनमुखेनात्मनिवेदनस्यावश्यकत्वे आक्षिप्ते प्रमाणपुरःसरं तदावश्यकत्वं साधयन्त उभयतः पाशा परिहरन्ति अत्रेत्यादि । इह दारानिति वाक्यमेकादशे प्रबुद्धेन 'तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्दुर्वात्मदैवतम् । अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरि'रिति भगवत्तोषहेतून् धर्मानुपक्रम्य तत्र पठितम् । दारादीनालक्ष्यं यत् परमेश्वराय निवेदनं तदुपयोगितया समर्पणं तत् शिक्षेदिति तत्रपदसम्बन्धादारादिनिवेदनस्य भगवत्तोषहेतुत्वं बोधयति । द्वितीयं तु भगवता भक्तिपरमकारणमुपक्रम्य तदधिकारिविशेषणबोधनाय पठितमिति तत्र तदावश्यकता बोधयति । आदिपदेन 'दास्येनात्मनिवेदन'मिति भगवद्वाक्यं स्वगोश्रवितात्मसमर्पणेन चेति वत्याचारबोधकवाक्यं च सङ्गृह्यते । अत एतादृशैर्वैयर्थ्यैः स्वसर्वस्वसहितात्मसमर्पणं भक्तिमार्ग आवश्यकम् । तत्र हेतुर्दृष्टान्तश्च साक्षादित्यादिना स्फुटीक्रियते । न 'चैव धर्मै'रिति वाक्ये सकृत्तत्त्वधर्मपेक्षया मनुष्यत्वस्य पूर्ववर्तित्वेन तत्र तेषां हेतुतयाऽनन्वयेऽप्यात्मनिवेदिनामिति तद्विशेषणं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वात्तत् प्रत्येव तेषां हेतुत्वं तस्य भक्तिं प्रतीतिप्रतीतेः स्फुटत्वादात्मनिवेदनस्य धर्मकरणं प्रत्यधिकारत्वमयुक्तमिति शङ्क्यम् । साक्षात् कियान्वयं विहायैव कल्पने बीजाभावात् । धर्माणां तत्रोपक्षये आत्मनिवेदनोत्तरं तदकरणप्रसङ्गात् ।

धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । भयि सञ्जायते मक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यादि-
वाक्यैस्तदावश्यकम्, साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि
गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्धयर्थमावश्यकव्यवहारार्थं
निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।) अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदनेऽकृतेऽप्ये
तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरच । दाने हि न स्वविनियोगो, न तु
निवेदने । अन्यथा निवेदिताज्ञादेर्भोजनं न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविष्णुतिप्रकाशसमेतम् ।

दासेनात्मनिवेदनस्य प्रागुक्तत्वेन दास्यापेक्षया न्यूनश्रद्धादिधर्मजन्मात्मनिवेदनस्यात्र पर-
त्तोक्तेर्बीजानुपलम्भाच्च । तस्मादात्मनिवेदनस्याधिकारत्वायैवैवमुक्तिरिति निश्चय इति
बोध्यम् । तथा च त्रैवर्णिकत्वेन सत्यामपि स्वरूपयोग्यतायामुपनयनं विना वैदिककर्मणि
यथा नाधिकारः, तथा 'देवोऽसुरो वे'ति 'को नु राजन्निन्द्रियवा'निति च वाक्यात् स्वरू-
पयोग्यत्वेऽपि निवेदनं विना विवक्षितभक्तौ नाधिकार इति सिध्यति । एव निवेदनस्वरू-
पस्यानवगमे भजनासिद्धिः स्फुटीकुर्वन्ति अन्यथेत्यादि । यदि भगवद्वाक्यस्थे आत्मनि-
वेदिपदे दाराद्यात्मा न सङ्गृह्येत, तदा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तथा तदात्मनिवेदने
अकृते तस्या आत्मनिवेदित्वाभावादनधिकारेणाग्रे सेवाया तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैय-
र्थ्यापत्तिरत उक्तरीत्या तज्ज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । तथा च यथा गायत्र्युपदेशजनित उप-
नयनसंस्कारः प्रतिपुरुषं भवस्तस्य तस्य वैदिककर्मोपकारकदेहादिनिर्वाहप्रयोजकमिक्षादि-
कर्मणा न प्रतिरोधकः, तथोक्तरीत्या निवेदनरूपं संस्कारोऽपि भजनोपकारकदेहादि-
निर्वाहप्रयोजकस्य निवेदितोपयोगस्य न प्रतिरोधक इति नोभयतःपाशरज्जुरित्यर्थः । अत्र
दारपदं चेतनयोः पुत्रासयोरप्युपलक्षकम् । उत्तरक्षणपदं चावश्यकत्वपरम् । न त्वव्य-
वहितोत्तरत्वपरम् । अशक्योपदेशत्वापादकत्वात् । अथवा । उत्तरक्षण एव तद्वैयर्थ्या-
पत्तिरिति योजना, तेन न कोऽपि दोषः । एव चोक्तवाक्यद्वयविचारे दारादिनिवेदनं
स्यात्मना सह क्रियमाणं पृथक् धर्मरूपम्, दारादिभिः स्वयं क्रियमाणं त्वधिकाररूप-
मिति सिध्यतीति । एकेन स्वसर्वस्वनिवेदने तेषां निवेदितत्वेऽपि तेषां स्वस्वसंस्काराय पृथक्
तत्करणं युज्यते । तस्मात्सुष्ठुक्तं अन्यथा तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिरिति । ननु भवत्वे-
वमिच्छाज्ञानेनोभयतःपाशनिवृत्तिः, तथाप्याज्ञाऽभावे स्वतस्त्वयाकरणे यो दोषः, स कथं
निवर्ततेत्यत आह । अपरं चेत्यादि । दानं नाम स्वत्वपरित्यागपूर्वकः परस्वत्वोत्पादना-
नुकूलः, 'तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम', इत्यादिशब्दामिव्यङ्ग्यो मनोव्यापारः । तस्मिन् कृते
सति हि निश्चयेन न स्वविनियोगः । दत्तापहारदोषोत्पादकत्वात् । निवेदनं तु तदीयत्वानु-
सन्धानपूर्वकं स्वत्वाभिमानत्यागानुकूलः 'तुभ्यं समर्पयामि, निवेदयामी'त्यादिशब्दामिव्यङ्ग्य-
स्तद्विलक्षणो मनोव्यापारः । तस्मिन्कृते तु न स्वविनियोगो दोषाय । दत्तापहारदोषानु-
त्पादकत्वात् । तत्र गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । यदि स्वत्वत्यागपरस्वत्वोत्पत्त्यानुकूल्य-

निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वीभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैः । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यन्न कार्यो, नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे बाह्यसुखसम्भवः सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र स्यात् । अकरणे निवेद्याभावेन भवति च दुःखम् । एवभूतान् स्वातुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

श्रीमत्सुखोक्तमकृतविभूतिप्रकाशसमेतम् ।

योदाने निवेदने च तुल्यतायामपि कश्चिद्विशेषो न स्यात्, तदा पुराणेष्वनिवेदितस्य निषिद्धत्वाच्च निवेदानादभोजनं नोक्तं स्यात् । तत्तुच्यते । तथा हि । हरिवल्लभसुधोदये स्कान्दे 'नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारे. प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् । पञ्चमांसोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णो-नैवेद्यसिक्त्वेन तत्फलं भुञ्जतः कला'विति । गारुडे च 'पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्ष-येद्धरे । शेषाश्च मस्तके धार्या इति वेदानुशासन'मिति । ब्रह्माण्डे च 'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यभौषधं । अनिवेद्यं न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् । अनिवेद्यं तु भुञ्जान-प्रायश्चित्ती भवेन्नरः । तस्मात्सर्वं निवेद्यैव विष्णोर्भुञ्जीत सर्वदे'ति । पञ्चपुराणेषु गौतमः 'अम्बरीषं गृहे पक्वं सदाभीष्टं यदात्मनः । अनिवेद्यं हरेर्भुञ्जन् ससजन्मानि नारकी । अम्बरीषं न वक्ष्ये फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा विष्णूपभोग्यं तु सदा सेव्यं हि वैष्णवै'-रिति । श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे दितिपुसर्वनव्रते समाप्त्यध्याये 'उद्वासा देव स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अथादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामाप्तये तथे'ति । तेन सिद्धमाहुः निवेदि-तानामित्यादि, शोधकत्वाच्चेत्यन्तम् । तथा चैव भगवद्वत्प्रसादत्वेन तन्निवेदितग्रहणस्य दासधर्मत्वे सिद्धे आज्ञासर्वमप्यर्थादेव सिद्धमिति न भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वातन्त्र्यस्यापत्ति-रित्यर्थः । नचोक्तवाक्येषु 'त्वयोपभुक्ते'ति वाक्ये च अचेतनानामेव प्रसादत्वेनोपयोग-स्योक्तत्वाद्दारादीनां विनियोगे दोषः स्यादेवेति शङ्क्यम् । पाकादिसेवाया विनियोगस्य तेषामपि सिद्धत्वेनादोषादिति । एव चैतावता ग्रन्थेन सिद्धान्तरहस्योक्तमेव सर्वं निर्धारितं ज्ञेयम् । तेनात्र न तदुक्तविचाराच्चिन्तासम्भवः, किन्तु प्रकारान्तरेणेति बोधितम् । अतः परं तत्सम्भवप्रकारं वदन्तो ग्रन्थमवतारयन्ति किन्तिवत्यादि । व्याकुर्वन्ति लौकिके-

* (किंच । तत्करणे बाह्यसुखसम्भवः इत्यादिभ्योक्तचिन्ताभावादेदमत्र विचार्यते । सेवार्थं यन्नकरणे बाह्यसुखं सेवाप्रतिबन्धश्च न सम्भवति । तस्य सेवाद्वत्त्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । नच 'त्रैवर्गिका या से'ति वाक्यात् भगवत्कृतं प्रतिबन्धं इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव नारितार्थं स्यात् । अतः स्वकीयानां त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निश्चीयते । अन्यथा यज्ञमात्रस्य निषेधे भजनमार्ग एवोच्छिद्येत । नन्वात्म-

१ विद्वान्तर्गतं दिप्पणं पाश्चात्यं प्रभूणामिति प्रतिभाति । २ दितिपयोव्रतेति पाठः ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।

भगवानपि पुष्टिस्यो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकतद्भावेपि भगवदर्थोपि सा न कार्या । एतदाहुः कापीतिशब्देन । अङ्गी-
कारेणैव सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः । भगवतोपि तथानियमः ।
कदाचित् परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रमुञ्चेद्विलम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः कदापीति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

त्यादि । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या तन्निष्कर्षजनकपूर्वोक्तविचाररीत्या च लौकिक्याश्चिन्ताया
अभावेपि पूर्वोक्तरीत्या भगवदर्थोपि सा न कार्या । तत्र हेत्वपेक्षाया निवेदितात्मपदेन
भगवानपीत्युत्तरार्धेन च सूचित हेतुद्वय व्याख्यानमुखेन स्फुटीकुर्वन्ति अङ्गीकारेणैवे-
त्यादि, आवश्यक इति । ब्रह्मास्त्रचातकन्यायादावश्यकः । एतेन निवेदितात्मपदसूचितो
हेतुर्विवृतः । द्वितीय विवृण्वन्ति भगवतोपि तथा नियम इति । अङ्गीकृतपालननियमः ।
योगक्षेमवहनवाक्येनैव तथा सिद्धत्वादित्यर्थः । [यदि तूत्तरार्धस्याग्रे व्याख्यातत्वादेतस्य
पूर्वशेषत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याधिकत्व ज्ञेयम् । वस्तुतस्तूत्तरार्धे व्याख्यानेपि महापुरुषेण
निवेदितेन पूर्वार्थोक्ति हेतोरप्युक्तत्वापूर्वार्धेप्युत्तरार्धार्थाङ्गीकारो न दुष्ट इति ज्ञेयम् ।]
तत्रापि विशेष वदन्तीत्याहुः कदाचिदित्यादि । कदापीतिपदेनेति । कदाशब्दापि-
शब्दाभ्या युक्तमिति पद तेनेत्यर्थः । प्रकारद्वयान्यतरेण विलम्बेपि चिन्ताया अकरणे
एतावेव हेतु इति ज्ञापनायान्ते इतिपदोक्तिः । तथा चात्रेतिपदसुतात्पाठादुपगीति-
शब्दः । 'आर्याद्वितीयकेर्धे यद्वदित लक्षण, तत्स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीति
ता मुनिर्ब्रूते' इति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणादुदाहरणाच्च । यदा त्वितिशब्दरहितः पाठः,
तदा त्विय वृत्तिगन्धिचूर्णिकेति न किमपि छन्दः । (वृत्तिगन्धिचूर्णिकालक्षण तु
छन्दोमञ्जर्यामुक्तम् । 'अपादः पदसन्तानो गद्य तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णिकोत्कलिकाप्रायवृ-
त्तिगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षर स्वल्पसमास चूर्णिक विदुः । भवत्युत्कलिताप्राय समासाद्य
द्व्याक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तिगन्धि पुनः स्मृतम् ॥) तदा हेतुरर्थोक्त एव ।

ननु सत्य भगवान् स्वाज्ञाकारित्व जीवेऽवलोक्यापेक्षितपूरणेन योगक्षेम भगवदर्थं
लौकिकार्थं च निर्वाहयति, तथापि प्रथम जघन्याधिकारे भगवास्तथा निर्वाहयेन्नवेति
निवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तन्नमितचिन्ताऽभावात् कथं चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेदं प्रति-
भाति । भजनमार्गे हि भगवदङ्गीकारस्त्रिविधः । पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि वै त्रैविध्यम् । तत्र
पुष्टिपुष्टावङ्गीकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । पर मर्यादापुष्टे प्रवाहपुष्टौ नार्हीकृतस्य उत्करण मर्यादाप्रवाहात्,
तद्विघातः पुष्टयः । तत्रा चात्मनिवेदिना मर्यादाप्रवाहसचलिताना यथेतरयत्ने कृते बाह्यमुद्दयसेवाप्रतिबन्धत-
द्विषातादिक भवति, तथा सेवार्थकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता, अतस्तद्भावाय तान् प्रति चिन्ता
कापि न कार्येत्युक्तम् । अतः सेवार्थं यत्नं कर्तव्य एवेति नानुपपत्तिः कश्चित् ।)

१ लौकिकीति पाठः । २ भोजनार्थमिति पाठः । ३ [] चिदान्तर्गतं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

४ () टिप्पण नास्ति बहुषु पुस्तकेषु ।

पदेन । ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्, तत्राहुः भगवानपीति । यतः पुष्टिस्तोऽतो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं चेत्, स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्य स्यादत आहुः निवेदनमिति ।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।

सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

चिन्ता स्यादेवेत्याशङ्कां समादधते इत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति ननु लोकवदित्यादि । स्वस्यापीलनेन भगवान् परासृश्यते । गतिमिति । रीतिम् । तथा च यथा लौकिकाः प्रभवः सेवकस्य कुटुम्बाद्यासक्ति दृष्ट्वा तत्कार्ये उदासते, तथा भगवानप्युदासीत, तदा किं कुर्यादित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि । यतोऽयं जीवः पुष्टिश्च । भक्तिमार्गीयत्वाद्भक्तिकारणीभूतानुग्रहविषयोऽन एतस्मिन् मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि महापुरुषेणैतत्सम्बन्धिनः सर्वेपि निवेदिता इति तेषां सत्तावलौकिको भगवान् यथा नारदवाक्यसत्यत्वाय नलकूबरमणिग्रीवावनुजग्रहेति दृष्टत्वात्, 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति गर्भस्तुतिवाक्ये भक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यानुग्रहीतेषु भगवदनुग्रहस्य सिद्धत्वाच्च, स्वाभीष्टमार्गप्रवर्तकाचार्यनिवेदितेषु स्वकीयत्वेनाङ्गीकारादुपेक्षा न करिष्यतीति भगवत्स्वभाव निश्चित्य, 'संसारचक्रे भ्रमत स्वकर्मभि'रितिन्यायेन क्लेशे स्वप्रारब्धस्य हेतुता चानुसन्धाय चिन्ता न कार्या । एव यथा चित्तजाया न कार्या, तथा तनुजायां शरीरसहायमौकर्याभावेपि न कार्येति बोध्यम् । अत्र दिङ्मात्रस्य प्रदर्शनादिति । लौकिकीं चेति मूले चकारोवधारणार्थः क्रिययान्वेति । समुच्चयार्थत्वे त्वनुक्ता वैदिकीं गतिं समुच्चिनोति । यथा हि चाक्रायणस्यापद्रताविभ्यस्त्रादितकुल्माषभक्षण श्रूयते, तथात्र भक्तिमार्गीये काप्यश्रवणादस्मरणात् योगक्षेमप्रवहणवाक्याच्च । इदं च 'सर्वाज्ञानुमति'सूत्रे स्थितम् ॥ १ ॥

अतः परमत्र दोषोपस्थितिमाशङ्क्य परिहरन्तीत्याशयेनाग्रिमवतारयन्ति एवं चेदित्यादि । कुटुम्बाद्यासक्तावपि भगवानुपेक्षां न कुर्याच्चेत्, तदा नैवेद्यादिसम्पादनार्थं यन्न एव कर्तव्यः, किमर्थं क्लेशः सोढव्य इत्यादिविचारेण स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या नानाविध बाहिर्मुख्य स्यात् । अत एतादृशे सकटे उपायमाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति सर्वदेत्यादि । आत्मनिवेदनं हि सेवाधिकारार्थं सस्काररूपतया भगवतोऽभिप्रेतमिति पूर्वमुपपादितम् । तथा च तदुत्तर सर्वदा सेवाया एव करणात्सर्वांशे स्वस्य सपरिकरस्य सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धाने बाहिर्मुख्य न भविष्यतीति भाव इत्यर्थः । नन्वत्र तुशब्देन निवेदनस्मरणसौव तथात्वं बोध्यत इति कथं तथा व्याख्यायते इत्याकाङ्क्षायां तुशब्द-

सर्वदा सर्वार्थे तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यतीति भावः । अशक्यत्वा सेवाद्य-
सम्भवेऽपीद कार्यमेवेति ज्ञापनाय तुशब्दः । चकारपक्षे समुच्चयः । सर्वथेत्यस्यावयक-
त्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तैः सह तथा । एतेन
सङ्गदोषो निवारितः । अतादृशेष्वेतद्गोपन सूच्यते । सर्वदेतिपाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते ।
अन्यथा तदैवासुरप्रवेशः स्यादिति भावः । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा सिद्ध्यर्थं
प्रभुः प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहुः सर्वेश्वर इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपरः ।
यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र निमित्ता एव सर्वपदेनोच्यन्ते, न त्वन्येपि ।
सर्वात्मपदेत्येव ज्ञेयम् । तेन सेवकाः सर्वे यथा यथा प्रपन्नाः, तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गी-
कृतस्वामित्व आत्मीयत्वमेव तेषु मनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञाप्यते ।
अथवा । कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति ज्ञापनाय सर्वपद
कालादिपरम् । प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करिष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय
निजेच्छेत्युक्तम् । अथवा । निजाः स्वीयत्वेनाङ्गीकृताः सेवकास्तेषां प्रचुरेच्छातः स्वयमेवा-
पेक्षित करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थः । परन्त्विच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञाप-
नायाव्ययप्रयोगः ॥ २ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तात्पर्यमाहुः अशक्त्येत्यादि । तथा च अनुकल्पत्वबोधनाय तुशब्द इति न पूर्व-
व्याख्याने दोष इत्यर्थः । एतदेव दृढीकर्तुं पाठान्तरं विवृण्वन्ति चकारेत्यादि । सर्वथेति
पद व्याकुर्वन्ति सर्वथेत्यादि । अस्येति । निवेदनस्य । ननु मुख्याशक्तावनुकल्पत्वादेवा-
वश्यकत्वप्राप्तेर्नैदं व्याख्यानं युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि, सूच्यत
इत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे सर्वथातादृशैरित्येक पदम् । पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति सर्वदेत्यादि ।
तत्रेति । निवेदनस्मरणे । एव व्याख्यानद्वयेन सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धानमुत्तमभगव-
दीयसङ्गेन दुःसङ्गवर्जं दुःशेष्वेतद्गोपनं चेति त्रयमुक्तम् । तथा च सर्वदेतत्करणे पूर्वोक्त-
दोषस्य न संसर्ग इत्यर्थः । अतः परं प्रारब्धेनातिक्रेशप्राप्तौ पूर्वोक्तत्रयस्यान्यतरस्य वाऽसम्भवे
प्रमोक्षं सानुभावतायां क्लेशनिवृत्त्यर्थं तत्प्रार्थनं कार्यं नवेति चिन्तायामुपायान्तरं वदन्ती-
त्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति कदाचिदित्यादि । अर्थस्त्वतिरोहितः । प्रश्ने इति सप्तमी ।
व्याकुर्वन्ति अत्र सर्वेत्यादि । अस्मिन् पक्षे सर्वपदस्य वृत्तिसंकोच इत्यरुच्या
पक्षान्तरमाहुः अथवा कालेत्यादि । निजेच्छात इति व्याकुर्वन्ति प्रार्थित इत्यादि ।
अस्मिन् पक्षे भगवतः कृपालुत्वं तिर इव भवतीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवा निजा
इत्यादि । नन्वेव सति पूर्वं कृतोऽन्यथा व्याख्यातमित्यत आहुः परमित्यादि ।
अविकृतत्वमिति । विकृतत्वं प्राकृतगुणक्षोभकृतलौकिकविषयत्वम्, तद्विलक्षणत्वमविकृ-
तत्वम् । तथा च जघन्याधिकारिणामिच्छाया विकृतत्वात्तदर्थं तथा पूर्वं व्याख्यातम् ।

ननु भगवते समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहुः सर्वेषामिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।

अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तैः सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषां सर्वेषामेव प्रभु-सम्बन्धो, न तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति तत्रोपयोगे स्वस्य का चिन्ता, न कापीत्यर्थः । इय

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिसंकाशसमेतम् ।

उत्तमाधिकारिणां त्विच्छाया अविभक्तत्वादिदानीमेव व्याख्यातम् । अतो व्याख्यानद्वयम-प्युचितमेव । अत्रायमर्थः । प्रार्थना हि प्रभोरसर्वज्ञत्वे उदासीनत्वे वाऽन्यत्वे वा उपयुज्यते । अत्र च स्वकीयसर्वेश्वरत्वात्कालादिसर्वनियामकत्वाच्च नासर्वज्ञत्वम् । नियमनस्य ज्ञानकार्यत्वात् । तत्तदात्मत्वाच्च नोदासीनत्वम् । स्वात्मत्वान्नान्यत्वम् । एव सत्यपि यत् स्वीयकेशोपेक्षणम्, तत्किञ्चिद्दासत्तौ भगवानेवेति न्यायेन स्वस्य भक्तस्य वा कार्यायैव । तत्र भगवत्कार्यार्थत्वे स्वस्यान्यथाप्रार्थनमपराधावहम् । भक्तकार्यार्थत्वे स्वस्यैवानिष्टोत्पादकम् । अत एतदुभय विचार्य प्रार्थना न कार्या, किन्तु स्वस्वाधि-कारानुसारेण विवेकधैर्येणैव रक्षणीये इत्यर्थः । अत एव विवेकधैर्याश्रयेऽपि 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशया'दित्युक्तम् ॥ २ ॥

ननु पूर्वोक्ते विचार्यमाणे लौकिकालौकिकी सेवोपकरणविषयिणी चिन्ता न भविष्यति, तथापि वक्ष्यमाणरीत्या सेवाऽकरणविषयिणी धर्महानिचिन्ता तु भविष्यत्येवेति तन्निवृत्त्यर्थमग्रिमं वदन्तीत्याशयेन तृतीयं श्लोकमवतारयन्ति ननु भगवत् इत्यादि । स्वधर्महानिचिन्ता बाधत इति । स्वयं हि समर्पणक्रियायां कर्तृत्वेन प्रविष्ट इति सम-प्यान्तरापेक्षया मुख्यश्चेतनश्चेति अचेतनस्य स्वाधिष्ठितस्य देहादेः सदा भगवत्येव विनि-योगः कर्तव्यः, तत्र च शरीरादिकं मुख्यम्, तेन सेवा चेन्न सर्वदा कुर्यात्, तदा तस्य स्वधर्मो हीयेतेति सा तथेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति स्वात्मनेत्यादि । तत्रोपयोग इति । स्त्रीपुत्रादिषु स्वदेहेन्द्रियविनियोगे । शेषोऽर्थस्तु स्पष्टः । तथा च यद्यपि समर्पण-क्रियोत्पत्तिदशायां स्वस्य प्राधान्यम्, तथापि तदुत्तरदशायां स्वस्याप्यन्यतुल्यत्वात् यथा अचेतनानां वस्त्रादीनां भगवत्पुण्योद्देश्यमाणाणां परस्परं विनियोगे चिन्ताया अयोगः, तथा चेतनार्थिष्ठितानां स्वशरीरादीनामप्यचेतनानां परस्परं विनियोगे चिन्ताया अयोगः । भगवत्पुण्योद्देश्यमाणात्त्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । तत्र स्वत्वाभिमानं न्यग्भाव्यं भगवदीयत्वेऽनुसंहिते स्वधर्महान्यभावात् का चिन्ता, न कापीत्यर्थः । ननु निवेदनेन सर्वेषां भगवदीयत्वरूपे सम्बन्धे तुल्येऽपि कस्यचिद्विशेषतः सेवाया विनियोगो

निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादेत्याहुः स्थितिरिति । कस्यचिद्विशेषतोऽङ्गीकारश्चेत्, सा पुष्टिरिति भावः । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । स्वस्येतिपदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि स अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।

यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविरुत्तिप्रकाशसमेतम् ।

दृश्यते, कस्यचित् स्वल्पः, कस्यचिन्नः, तत्र हेत्वज्ञाने तु चिन्ता स्यादेवेति तस्याः कथं निवृत्तिरित्यतस्तन्निवृत्तिप्रकारं स्थितिपदेन वदन्तीत्याहुः इयमित्यादि । तथा च तत्र पुष्टिं कारणत्वेनावधार्य चिन्ता न कार्या, किन्तु 'गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेने'ति न्यायेन सन्तोषो विधेय इति सुखेन तन्निवृत्तिः । एकत्र विशेषदर्शनेऽप्यन्यत्र निवेदनकृतभगवत्सम्बन्धस्थानपायाच्च कापि चिन्तेत्यर्थः । एवञ्चात्र वाक्यद्वयं प्रतिभाति, सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकं न गुणप्रधानभावेन, अतस्तेषामन्यविनियोगे स्वस्य का चिन्तेत्येकम्, इति उक्त-रूपा, स्थितिः निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादा, इतो विलक्षणा तु पुष्टिः, अतः कस्यचिद्विशेषाङ्गीकारेऽपि चिन्ता केल्यपरम् । अत्राग्रिमवाक्ये स्वस्येति चेतनपरामर्शकपददर्शनात् पूर्ववाक्येपि सर्वेषामितिपदेन शरीराधिष्ठातृणां भव परामर्शो युक्तः, न तु चेतनाचेतनानां यावतामिति पूर्वव्याख्यानमयुक्तम् । किञ्च, भगवति समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगे स्वधर्महानिस्तदा स्यात्, यदि तेषां समर्पितत्वं न स्यात्, समर्पितेषु विनियोगे तु 'निवेदिमि. समर्थैव सर्वं कुर्या'दितिवाक्ये निवेदिना समर्पणस्य कथनेन तस्य च समर्पणस्य निवेदिनां परस्परविनियोग एव सम्भवेन भक्तिमार्गमर्यादाबोधकादुक्तवाक्यादेव चिन्तोदयस्यासम्भव इति चारुच्या पक्षान्तरेण व्याकुर्वन्ति अथवा पुत्रेत्यादि । तथा च सेवासम्बन्धिना चेतनानां निवेदितव्यतिरिक्तसर्गविषयिण्याश्रित्याया निवृत्त्यर्थमयमुपदेशः । पुत्रादीनामित्यादिपदेनाचेतनानामपि समग्रहः । उत्तरपूर्ववाक्ययोरेकजातीयमेव ग्राह्यमित्यत्र नियामकत्वस्याभावात् । पूर्वव्याख्यानोक्ता चिन्ता तु पुष्टिमात्रविचारात् । साम्प्रतिका तु मार्गमर्यादात इति न कोपि दोष इत्यर्थः । स्वस्येत्यन्तस्य पदराशेः पूर्ववाक्य एव सम्बन्धे शिष्टं सोपि चेदिति पदत्रयमलभ्यकं तिष्ठतीति, तत्सम्बन्धायाहुः किञ्चेत्यादि ॥ ३ ॥

सबन्धं बोधयित्वा अर्थं वदन्तोऽग्रिममवतारयन्ति यथेत्यादि, स्वस्येति । अनुभावज्ञानेन स्वस्मिन् विशेषाङ्गीकार निश्चितवतो वा सेवाकर्तृत्वेन प्रधानस्य वा । इत्याहुरिति ।

१ निवेदिनोऽङ्गीकारेतिपाठ । २ नेति नास्ति । ३ विशेषतोऽङ्गीकारे इति पाठ । ४ सम्बन्धित्वेन करणैति पाठ । ५ न कोपि दोष इत्यन्तमधिकं कञ्चित् ।

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्ण-
सात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवल प्रबन्धीनीकृतप्राणानां चिन्ता-
विषयाभावादेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्तः । पदसम्बन्धस्तु अज्ञा-
नादथवा ज्ञानाबैस्तत्कृतम्, तेषां सा नेतिशेषः । कृष्णसात्कृतप्राणैर्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा
केत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविद्वत्प्रकाशसमेतम् ।

इतिपद कैमुतिकबोधकेनाग्रिमवाक्येनाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति हीनेत्यादि । हीन-
मध्यमाधिकारिभिरिति । भगवत सर्वरूपत्वेन मार्गप्रवर्तकोपदेशकगुर्वादिरूपताया
निरवधिसिद्धिदानन्दस्वरूपत्वेन परमफलताया निरुपधिमक्येकप्राप्यतायाश्चाज्ञानाद्धी-
नाधिकारिभिः । तादृशज्ञानवत्त्वेपि कृष्णसात्कृतप्राणत्वाभावेन मध्यमाधिकारिभिरित्यर्थः ।
शेष व्याख्यानं तु स्पष्टार्थम् । तथा च स्वस्मिन् विशेषानुग्रह निश्चितवतोपि यत्रान्य-
विनियोगसमयः, तत्र भगवदिच्छैव किञ्चित्कार्यार्थं तादृशी तेनावधार्या, न तु चिन्ता
कार्या, तन्मूलभूतस्य स्वापराधस्याभावादिति । तदेतदुक्तं केवलमित्यादिना, केति
शब्द उक्त इत्यन्तेन । कैमुतिकन्यायस्य स्पष्टीकरणार्थं पदसम्बन्धमाहुः पदेत्यादि,
सा केत्युक्तमित्यन्तम् । अवेदमुक्तं भवति । एकादशस्कन्धे साधुलक्षणकथन-
समाप्तौ 'ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मा यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्यनन्यभावेन
ते मे भक्ततमा मता' इति भगवद्वाक्ये हीनमध्यमयोरेष्यनन्यभावेन भजने
भक्ततमतयोत्कर्षं कथितम् । भगवदुद्धवसवादसमाप्तौ च 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वसो
मद्भर्मस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसितः सम्यङ् निर्गुणत्वादानाशिषः । यो यो
मयि परे धर्मः कल्पते निःफलाय चेत् । तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव
सत्तमे'ति श्लोकद्वयं भगवतोक्तम् । तच्च श्रीधरीये, अङ्ग हे उद्धव, अनाशिषो निष्कामस्य
मद्भर्मस्य उपक्रमे सति, अण्वपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मयैव
निर्गुणत्वादयः धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितः, नतु मन्वादिमुखेन कथञ्चित् । नतु
त्वद्भर्मस्य एव सामर्थ्यम्, तस्मादन्यत्र कथम्, तत्राह यो य इति । अयमर्थः । किं वक्तव्यं
मद्भर्मस्य न ध्वस इति, यतो लौकिकोपि यो यो निरर्थो व्यर्थ आयासः, सोपि मयि परे
परमेश्वरे निष्फलाय कल्प्यते चेत्, निष्कामतया अर्पितश्चेत्, तर्हि स धर्म एव स्यात्,
कर्मकरणायासो न निरर्थः स्यात् । निरर्थायासे दृष्टान्तः । यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायन-
क्रन्दनादिस्तद्वत् । एव व्याख्यातम् । तथा च निष्कामभगवद्भर्मस्य वैगुण्यादिभिरीषदपि
नाशो नास्तीति भगवता कथनात् प्रकृते चात्मनिवेदनस्य अधिकारतया तथात्वात् हीनाध-

ननु सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गीकारेणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नेवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत आहुः तथेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।

विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तमोङ्गीकृतवान्नेवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदनवदित्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलाया स्वतोऽन्यभजन क्रियमाणा भक्तास्त्रिष्वर्थे स्वयमात्मसात्कृता इति तादृशे स्वय सर्वात्मना निवेदने कृते सा शक्ता नोचितेति ज्ञापनाय पुरुषो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

धिकारेपि साधनतः फलतश्च नाशाभावाच्चिन्ताया अभावो यत्र, तत्र मुख्याधिकारे किं शक्तव्यमिति भगवद्वाक्यादेव सिद्धम् । तथा भगवदर्थो लौकिकोऽप्यायासो नापार्थ इति च । अतः पूर्वोक्तं सर्वं युक्तमेवेति तेषामुक्तचिन्ताजन्या विलापात्मिका परिदेवना का, न कापीत्यर्थादेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एव निवेदितविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्युपायमुक्त्वा इदानीं निवेदनविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्युपाय वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति ननु सख्येत्यादि । प्रेमभक्तौ हि विहितश्रवणादिनवक प्रत्येक कश्चित् समुदित च साधनम्, तेष्वपि त्रय सेव्यनिरपेक्षजीवमात्रसाध्यम् । पादसेवनमपि 'पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पण' इति नवमस्कन्धवाक्योक्तरीत्या पङ्क्त्यां सेवनमिति पक्षे पूर्ववदेव । पादयोः सेवनमितिपक्षे तु सेव्यसापेक्षम् । तथैवार्चनादित्रयमपि । तथा सत्यतश्चतुष्टय त्रय वा सेव्ये चैतन्यप्राकट्येपि सिध्यति । सख्यात्मनिवेदने तु भजनीये चैतन्यप्राकट्यमपेक्ष्यते । यदि हि भजनीयो भक्ते सख्य तत्कृतमात्मनिवेदन च चैतन्यप्राकट्येनाङ्गीकुर्यात्, तदा भगवदङ्गीकारेण सम्पद्येते । तत्प्राकट्य तु प्रेमभक्त्यधीनम् । साम्प्रत तु तत्साधनदशा, तथा चेदानीं तत्प्राकट्याभावात् स्वयमित्यादिनोक्ता चिन्ता भवत्येव हीनमध्यमयोरित्यतस्तन्निवृत्त्युपायमाहुः इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति पुरुषोत्तम इत्यादि । उक्तनिवेदनवदिति । मूलस्थस्य तथापदस्यार्थः । अत्र च सप्तमर्थे वतिः । तथा च यथा भगवद्भक्तोपक्रमरूपे निवेदनेऽन्यविनियोगादिना वैगुण्यतोपि भगवद्भक्तनाशाभावाच्चिन्ता त्यज्यते, तथा अङ्गीकारसन्देहरूपा निवेदनविषयिण्यापि सा त्याज्येत्यर्थः । अत्र हेत्वपेक्षाया श्रीपुरु-

समपदम् । तत्रापि स्वरूपानन्ददानेनानिश्च पोष्यमाणानां भक्तानां तद्विषयप्रयोगासम्भ-
वेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय श्रीपदम् । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति
भावः । कदाचिल्लोकमयाद्युपस्थितौ तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेऽपि तथे-
त्याहुः विनियोगेऽपीति । प्रमादात्तथासम्भवेऽपि प्रभुर्न त्यज्यति । यतस्तत्स्वभाववशात्तथा-
भूतमप्युद्धर्तुं तत्साधनानपेक्षः ॥ ५ ॥

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वदे हरिस्तु न करिष्यति ।

पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकुतस्त्वित्प्रकाशसमेतम् ।

षोत्तमपदेन त वदन्तीत्याशयेन तत्पदं विवृण्वन्ति, पुरुषोत्तमेनेत्यादि श्रीपदमित्यन्तम् ।
तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति तथा चेत्यादि । सरसभक्तयुक्तो भगवान् हीन्द्रयागभङ्गगोवर्ध-
नोद्धरणादिलीलाभिस्तथाकुर्वन् स्त्रीयान् पुष्पातीति इन्द्रयागभङ्गादिबोधकान्छब्दादेव
भगवत्तस्यास्वभावमवगम्य सा त्याज्या, स्वस्यानन्यभावेन भजनस्य निर्वोदो कार्यलि-
ङ्गकानुमानादेवाङ्गीकार निश्चित्य सा त्याज्या भक्तानां दयालुत्वादित्यर्थः । न च
निवेदनगद्ये भगवतः केवलस्यैव सम्प्रदानत्वमुक्तमिति कथमत्र श्रीपुरुषोत्तमपदेन
भक्तयुक्ते निवेदनमुच्यते इति शङ्क्यम् । एकादश एव 'रामेण सार्ध'मित्यादिना या
तावद्भक्तिः प्रशंसिता, तत्परमकारणत्वेनोपनिषत् आत्मनिवेदिधर्मा उक्ताः, तत्रात्मनिवेदन-
प्रकारो न स्फुट इति तत्रत्य सर्वं सगृह्य कल्पसूत्रवत् गद्ये प्रभुणोक्तः, अतः कृष्णपदेन
तत्र ताभिः सहित एव परामृश्यते । तेन भक्तयुक्तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । किञ्च, सदानन्दो
हि भगवान् रसात्मक एव, 'रसो वै स' इति श्रुत्या सिद्धो, रसश्चात्मबन्धनसापेक्ष एवे-
त्यतोऽपि तथेति न विरोधगन्धोऽपि । ननु सत्यमेवम्, तथापि स्वस्य कदाचित्
कथञ्चिदन्यविनियोगे जाते तस्माद्विरुद्धकार्यादङ्गीकारे सन्देहो भवत्येवेति तद्रूपा सा
कथं त्यक्तुं शक्येत्याकाङ्क्षायां तत्रोपायं वदन्तीत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति कदाचिदि-
त्यादि । न तथेति । न कार्या । व्याकुर्वन्ति प्रमादादित्यादि । तत्स्वभाववशात्तथा-
भूतमिति । जीवस्वभाववशात् कदाचित् बहिर्मुखम् । तथा च तादृशस्य कदाचिद-
नन्यभजनाभावेनैव बाहिर्मुख्ये तस्य जुगुप्सा तृप्त्यैव एवेति तेन कार्येण सप्रतिबन्धक-
मङ्गीकारमनुभाय 'हराम्ययं यत्सर्वं हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्षश्च मे हरिश्चेष्टस्तस्मा-
द्धरिह स्मृत' इति भारते भगवद्भजनात्, भगवतः स्त्रीयावनिवर्तकत्वमनुसन्धाय अपरा-
धिनां बन्दीचकादीनामप्यनुग्राहकत्वेन जीवकृतसाधनानपेक्षत्वं चानुसन्धाय सा त्याज्येत्यर्थः ।
एतेनैतादृशदीनभावोत्तरङ्गीकारलक्षणमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

एतद्वाङ्मार्थमन्यदपि वदन्तीत्याशयेनाग्रिमवतारयन्ति अङ्गीकार इत्यादि ।

कदाचित् प्रवाहवशालौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा स्थितौ तत्र विघ्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः पुष्टीति । तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भावः । पुष्टिभार्गाङ्गीकारे मर्यादां न सहत इति ज्ञेयम् । एव सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृत पश्यत ॥ ६ ॥

सेवाकृतिगुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।

अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधनं यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एव वर्तमानानां कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहुः बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनावीचनमित्यर्थः । एव सति गुर्वा-

धीमत्युत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

व्याकुर्वन्ति कदाचिदित्यादि । अत्र च 'त्रैवर्गिकायासे'ति पूर्वोक्तं षष्ठस्कन्धवाक्यमेव बीजत्वेन ज्ञेयम्, पुष्टिप्रकरणस्थत्वात् । तथाच यथा वृत्रस्य तादृशसङ्कष्टोपस्थितावपि भगवत्प्रसादानुमितिरिव जाता, तथास्यापि लौकिकवैदिकास्वास्थ्योपस्थितौ यद्भगवत्प्रसादानुसन्धानम्, तदप्यङ्गीकारलक्षणम् । एतादृशबोधवन्त प्रत्युपदिशन्ति साक्षिण इत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति साक्षिवत् तत्कृत पश्यतेति । तथा च 'ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे । यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्मम' इति सप्तमस्कन्धस्थभगवदीयगृहस्थप्रकरणस्थवाक्यात् पूर्वोक्तरीत्या एतदाचार्यवाक्येन लौकिके वैदिके साक्षिवत् भगवत्कृतित्वदर्शनं यत्तदपि तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वत्रास्वास्थ्येपि साक्षिवत्कृतिदर्शनोपदेशेन त्रिदुःखसहनरूप धैर्यमेव साधनत्वेनोक्तं भवति, ततश्च तावन्मात्रस्य कर्तव्यत्वे सेवायाः सम्यगसम्भवाज्जिवेदनवैयर्थ्यं तु स्यादेवेति प्रकारान्तरेण धर्महानिचिन्ताप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमुपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति एवं सतीत्यादि । व्याकुर्वन्ति गुर्वाज्ञाया इत्यादि । तथा कार्यमिति । बाधनं कार्यम् । तथा च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ'विति श्वेताश्वतरश्रुते 'नैवोऽपयन्त्यपचिति कवयस्तवेश ब्रह्मादयोऽपि कृतशुद्धमुदः स्मरन्त । योऽन्तर्वेहिस्तनुभृतामशुभं निधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'त्येकादशवाक्यादिभ्यश्च गुरुरेव मुख्य इति । गुर्वाज्ञाबाधनाभावपूर्वकं सेवाकृतिरात्मनिवेदिधर्मः स यादृशेन साक्षिवत् तत्कृतिदर्शनेन न विघटितो भवति, तादृशतया साक्षिवत् स्थातव्यम्, न तु सेवाविरुद्धतया । तेन लौकिके विषये साक्षिवत् ज्ञेयम्, न तु सेवाविषये इति सिध्यति । तत्रापि हरीच्छा विचार्या, अबाधने बाधने वा सास्तीति । सा च भगवदनुभावमनुभवतो बुद्धिशोचरो भवति, अन्यस्य तु फलबलकल्प्या । एव सति यथाधिकारं ता बुद्ध्या कार्यम् । ततो न स्वधर्महानिरित्यर्थः । एतदेव निगमयितुमुत्तारार्थमित्याशयेनावतारयन्ति एवं सतीत्यादि ।

ज्ञाया अबाधने बाधने वा सेवैव मुख्या यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एव सति पर्यवसित सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः चित्तोद्वेगमिति ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्धन्यस्करिष्यति ।

तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां हुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तथा च यथा राजभोगसमये नेत्रे निमील्य वीजयन्त बृहद्रामदास प्रति भगवता श्रीगो-
वर्धनेश्वरेण साक्षाद्गुञ्जान मामुन्मील्य पश्येत्याज्ञप्ते, ममाचार्याज्ञा भोगसमये दर्शनविषयिणी
नास्तीति नोन्मीलयिष्यामीति तैः प्रत्युक्तम्, तदा भगवान् प्रसन्न आसीत् । सामग्र्यादि-
विषयिण्यां विशेषाज्ञाया तु साधारण्याचार्याज्ञा बाध्यते, तदा नाप्रसन्नो भवति, तेन
सेवाया एव मुख्यत्वम्, अतस्तदनुसारेणैव स्थेयमित्यर्थः । अत्रापि 'परिनिष्ठा तु पूजाया'-
मिति निवेदिप्रकरणस्थ भगवद्वाक्यमेव वीजत्वेन ज्ञेयम् । सर्वतो नितरा निरवधितया
वा स्थितेरेव परिनिष्ठाप्रदार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु भवत्वेवमल्पदुःखोपस्थितौ साक्षिवत् स्थितिः, महादुःखोपस्थितौ त्वेव
स्थितिरशक्येत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमग्रिम वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति कदाचिदित्यादि ।
मूलव्याख्यानं तु स्पष्टत्वात् न कृतम्, पर तत्राय भावः । अवश्यमाविनो दुःखस्याप्र-
तीकार्यत्वात्तत्र चित्तसमाधानमेवोपायः । तत्र नानोपायैर्भवति । यथा सप्तमस्कन्धे यमप्रे-
तसुयज्ञबन्धुसवादे 'अहो अमीषा वयसाधिकाना'मित्यादिना यमप्रदर्शितलोकगतिज्ञानेन
सुयज्ञबन्धुता जातम्, यथा च षष्ठस्कन्धे 'यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ।
पर्यटन्ति नरेष्वेव जीवा योनिषु कर्तृष्विति जीववाक्याज्जीवस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन चित्र-
केतुप्रभृतीनाम् । यथा च 'पित्रोः स किन्तु भार्यायाः स्वामिनोभ्येः श्वपुत्रयोः । किमात्मनः
किं सुहृदामिति यो नावसीयत' इति देहस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन पुरुरवसः ।
एवमन्येपि बोध्याः । ते केपि नात्मनिवेदिनामुपयुज्यन्ते, भगवत्स्मरणोदासीनत्वात्,
किन्तु प्रमासीयलीलाया 'नैषा वधोपाय इयानतोन्य' इत्येकादशीयभगवद्विचारानुवाद-
वाक्यात् सा लीला यथा भक्तानां चित्तोद्वेग विधाय, या कृता लोकमर्यादाश्र-
णार्थम्, अग्रे तेषा नित्यसुखदानार्थं च, तथा चित्तोद्वेग विधाय अपिशब्दादविधाय च हरिः
स्मर्तृणां ग्राह्यादिरूपापहारको भगवांस्तद्धरणार्थं यद्यत् शुभत्वेनाशुभत्वेन वा आपाततः
प्रतीयमान करिष्यति, तत्कार्यं साक्षाद्वा केनचिद्द्वारेण वा तस्य अस्मदीश्वरस्यास्मदात्मनो
भगवत्तत्त्वैव लीला, अनेन प्रकारेणास्माकं महतोऽपस्य नाशनाय मायिकी लीलेति मत्वा
साधकबाधकप्रमाणैरनुचिन्त्य चिन्तां उद्वेगजनिकां वा तज्जनितानां वा तद्रूपां वा हुतं शीघ्रमेव
त्यजेत् । तस्याः बहुकाल स्थाने कालकर्मस्वभावानां प्रबलत्वेन तथा असुरप्रवेशरूपमहो-
पद्रवसम्भवेन मुख्यफलप्रतिबन्धो वा विलम्बो वा स्यात्, अतो मङ्कु त्यजेदिति भावः ॥८॥

नन्विदमखिलमशक्यमिव माति । तथाहि । श्रवणभारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चान्निवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येक तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिगपि । अतस्तत्कृत-चिन्तान्यविभोगचिन्तादिसमाहितिर्निर्धेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।

वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

एवमत्र पुष्टिमार्गस्थस्य पूर्व सेवोपकरणकरणकर्तृनिवेदनविषयकचिन्तानिवृत्युपायत्वेन स स विचार उपदिष्टः, ततः सेवाकृत्यविरुद्धतया साक्षिवत् स्थित्युपदेशेन सेवायां स्थितेश्चोपदेशेन वैराग्यरागौ विषयभेदेन व्यवस्थापितौ । चित्तोद्दिगे च लीलाविचार उपदिष्टः, तदिदानीं सर्वमशक्यम्, कालादिकृतगुणक्षोभेण चित्तस्थैर्यस्य दुर्घटत्वात्, अतोऽयमुपदेशो-नुपदेश एवेत्याशङ्क्य कृपया तत्सिद्ध्यर्थमुपायमधुनोपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिमवतारयन्ति नन्विदमित्यादि । तदेव दुरापमिति । श्रवण हि भगवद्वाचकपदवाक्यानां गुरुमुखा-च्छक्तित्वात्पर्यनिर्धारः । तत्पूर्वकमन्यस्याग्रे कथन कीर्तनम् । तेषामर्थोत्सन्धानं स्मरणम् । तदिदानीं सर्वतद्दिदो गुरोर्दौर्लभ्येन श्रवणस्य दुरापत्वे कीर्तनस्मरणयोरपि तथात्वम् । तदभावे भगवत्स्वरूपज्ञानाभावात् पादसेवनादीनामपि भगवद्विषयत्वाभावात्तथात्वम् । एवं कालादिभिः प्रतिबन्धकैः प्रत्येकमपि द्रष्टव्यम् । साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहु रिति । साधन श्रवणाद्यष्टकम् । फलमात्मनिवेदनम् । ते उभे एकीकृत्य स्वासाध्यत्वेन तस्या कोटौ निक्षिप्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य सुसाध्यत्वं यथा भवति, तादृश तत्सम्बन्धिसमाधानमाहु रित्यर्थः । समाधानं व्याकुर्वन्तः शरणागते समाधायकत्वे बीजमाहुः यस्मादित्यादि । भक्तिमार्गे प्रवेशे तत्र रुच्यादौ चानुग्रह एव हेतुरिति वरणश्रुत्या भक्तिहेतुनिर्णये व्युत्पादि-तम् । तस्मिन् सति यदा सेवाप्रतिबन्धसम्भवः, तदा प्रारब्धकालस्वभावानामेव हेतुत्वम् । तत्रिवृत्तिस्तत्सर्वनियामकेन प्रभुणैव भवति, नान्यतः । तत्र च शरणागतिरेव साधनम् । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति भगवद्वाक्यात् । 'देवर्षिभूतासन्नृणा पितृणा न किंकरो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्य'मित्येकादशस्कन्धे करभाजनवाक्याच्च भगवतः शरण्यता । तस्मादङ्गीकृतस्य जीवस्योक्तरीत्या अशक्तौ शरण्यत्वात् प्रभुरेव सर्वं सम्पाद-यिष्यतीत्याचार्याणामाशय इत्यर्थः । एतेनाष्टमस्कन्धप्रतिपादित आपत्सु हरिसंस्मृतिरिति भगवद्भक्तिसम्पादक आपद्धर्मोपि गजेन्द्रस्येवास्यापि सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेव सति

१ भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमनं तदनुत्सन्धानं च साधनम् । फलं भगवद्भोक्ता । ततो भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तिं कमनियमाभावात्निवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनानामभ्युक्त्यापि भावः ।

यस्मादुक्तरीत्या स्वतः सर्वमशक्यमतः सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदयम् । भक्तिमार्गीयान् सर्वानशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्ध स्वाशक्तिं च स चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति । नित्यमिति नैरन्तर्धमुच्यते । अन्यथा कालेनासुरधर्मप्रवेशः स्यात् । अन्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा तथा वदनमावश्यकमिति ज्ञापयितुं सततमेवं वदद्भिरित्युक्तम् । एव सति लोकशिक्षायानुषङ्गिकी सिध्यति । एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा । नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवप्रकारिकैवेत्यर्थः ।

श्रीसत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रथमत एवेद साधनं कुतो नोपदिष्टमित्यत आहुः भक्तीत्यादि । सर्वात्मना तथा भवतीति । श्रीकृष्णाश्रयोक्तरीत्या सर्वेषां सहकारिणामतथात्ममसहायत्व च निश्चित्य, विवेकादीना भक्त्यन्तानां साधनानां स्वासाध्यत्व च निश्चित्य, दीनभावेन सर्वैः प्रकारैः शरणागतिर्भवति । तथा च प्रागेवोपदेशार्हत्वेपि यदधुना सर्वान्त उपदिष्टम्, तत् सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भवनार्थमित्यर्थः । आसुरधर्मप्रवेश इति । बाहिर्मुख्यजनकाहङ्कारप्रवेशः । तथा वदनमावश्यकमिति । वाचस्तेजोमयीत्वेन वदनक्रियाया बैखरीत्वेपि वक्तुं पश्यन्ती प्रकाशयन्त्यन्तःकरणमासुरधर्मात् परावर्तयेदत आवश्यकम् । परोपकारायापि भवेत्, अतश्च तथेति बोधनायाहुः एवं सतीत्यादि । एव सत्याश्रयस्यैव मुख्यता आयातीति सेवावश्यकत्वबोधकपूर्वग्रन्थविरोध इत्यतः प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति एवमुक्तत्वादि । एव वदद्भिः सर्वचिन्तारहित्यपूर्वक सेवापरतया स्थेयम् । तथा चाङ्गत्वेनैवात्र शरणोपदेशो, न तु मार्गत्वेन, अतो न विरोध इत्यर्थः । स्वमत्या निष्कर्षकथनस्य तात्पर्यमाहुः नन्वित्यादि । इदं सर्वात्मना शरणगमनमपि न स्वशक्यम्, 'सोह तवाङ्गशुपगतोस्म्यसता दुराप'मित्यकूरस्तुतौ तथा सिद्धत्वादित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति वरणलभ्यत्वबोधकश्रुतेर्मे मतिरेवप्रकारिकैव । भगवता यदानुगृह्यते, तदैव सर्वात्मना शरणागतिर्भवति, नान्यथा । 'तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्ये पुंसो मवेद्यहिं ससरणापवर्गः । त्वय्यञ्जनाम सदुपासनया मतिः स्या'दिति तत्रैव वाक्यशेषात् । तथा चास्मिन् मार्गे कृपैव साधनम्, अतः श्रुत्यनुसारेण मार्गप्रवेशतद्व्यादिना वरणमनुमाय मदीयैरेवमेव कर्तव्यं वक्तव्यं च । यदि च न तज्जिर्वाहः, तदा प्रतिबन्धकमनुमेयम् । भगवच्छास्त्रे एतदतिरिक्तस्य दृढस्य सर्वप्रतिनिधिभूतस्य साधनान्तरस्याभावात् । गीतायामन्ते एतस्यैव शोकाभावार्थमुपदेशेन तथा निश्चयात् । एतद्वाक्यान्तःस्थस्य श्रीकृष्णपदस्य भक्तसहितपुरुषोत्तमवाचकतायाः सुप्रसिद्धत्वेन मम स एव शरणमिति तस्मिन् स्वरक्षकत्वबोधनेन वाक्यतात्पर्यस्य तत्रैव निर्धारं गुरुमुखाद्भुक्ते श्रवणस्य तत्पूर्वकाणामन्येषां च स्वरूपफलयोगस्तत एव सुखेन सिद्धेरिति ॥ ९ ॥

एव सर्वं व्याख्याय ग्रन्थकरणस्यान्ते शरणमन्त्रावृत्तिकथनस्य च प्रयोजनमाहुः

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दाढ्यार्थमिदमुच्यते ।
 अन्धस्य सूर्य इव तद्विमुखस्यात्र नार्थिता ॥ १ ॥
 भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम् ।
 स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः ॥ २ ॥
 मयोञ्जलीकृतानीत्यं हृदि धृत्वा ब्रजाधिपम् ।
 भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचिद् ॥ ३ ॥
 इति श्रीश्रीविद्वलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

भक्तिमार्ग इत्यादि । भगवत्कृपया यो भक्तिमार्गे स्वकृतार्थत्वाय प्रवृत्तः, तस्य दाढ्यार्थं तदुक्तरीत्या फलावश्यभावनिश्वयेन प्रवृत्त्यविधातार्थं इदं नवरत्न शरणमभ्रावर्तनं चोच्यत आचार्यैरुपदिश्यते । तस्यैवोद्देशनिवर्तनस्य प्रमूणामनन्यजनवत्सलतयावश्यकत्वात्, न तु साधारणार्थम्, तत्र हेतुः अन्धस्येत्यादि । तद्विमुखस्येति । भक्तिमार्गाद्विद्विमुखस्य । अत्रेति । चिन्तानिवृत्त्युपायबोधकेस्मिन् ग्रन्थे । शरणमभ्रावर्तने च । तथा चार्थित्वस्य अधिकारिविशेषणत्वाद्विमुखस्य चार्थित्वामावेनाधिकाराभावात्तदर्थं नोच्यत इत्यर्थः । एतस्य ग्रन्थस्य भगवत्सिद्धान्तसारत्वबोधनायाहुः भक्तीत्यादि । श्रीमदाचार्यपण्डितैरिति । मयूरव्यसकादिसमाप्तः । पण्डितत्वं च न केवलं सदसद्विवेकबुद्धिमत्त्वम्, शास्त्रोत्प्लुब्धिमत्त्वं वा । किन्तु 'पण्डितो बन्धमोक्षवि'दित्येकादशे भगवद्वाक्यात्, 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवञ्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा' इति गीतायां भगवद्वाक्याच्च तादृशधर्मवत्त्वं विवक्षितम्, अन्यथा भक्तिमार्गविचारस्यासम्भवात् । 'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन' इति द्वितीयस्कन्धवाक्येन भक्तिमार्गस्य सर्वश्रुतिसारत्वनिश्चयादिति । स्वकृतविवरणप्रयोजनमाहुः मयेत्यादि । तथा चैतदर्थं विवरणमित्यर्थः ॥ १० ॥

एवं चात्र एतन् सिद्धम् । भगवत्सर्वैकतानचित्तेन यथाशक्ति सेवां कुर्वता दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं स्वस्य स्वपरिकरस्य च भगवदीयत्वमनुसन्धानेन पूर्वोक्तरीत्या सर्वविधचिन्तास्त्यजता सर्वत्र स्वाशक्त्यनुसन्धानेन भगवत एव शरणत्वमनुसन्धानेन यदा स्वीयते, तदा उद्देशाख्यप्रतिबन्धनिवृत्त्या सेवाया आधिदैविकीत्वं सम्पद्यते । तस्मादुक्तरीत्या सेवापूर्वकं सर्वात्मना शरणगमनमेव परम साधनमिति ।

नवरत्नभासनकृतां वचसां मम यत्नपूर्वकमुपासनतः ।

ब्रजरत्नहृद्यकृपयास्तु सुखादसपन्नचैतससपन्नहृतिः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानस्य पीताम्बरस्य तनुजेन पुरुषोत्तमेन कृतो नवरत्नविद्वतिप्रकाशः सम्पूर्णः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीविठ्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।

स्वीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

ननु भगवदीयानां कथं चिन्तोद्भवः । इत्थम् । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनाहो, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्टं किञ्चिदसमर्पितम् । एव सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, किं निवेदितार्थेन, उत इतरेण वा । तत्र नाद्यः । तदीयार्थस्य तदिच्छां विना ग्रहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्या तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य । न च तदीयानां देहादीनां तदीयार्थेन पोषणं न दोषायेति वाच्यम् । स्वतस्तयाकृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः,

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतप्रकाशटिप्पणी ।

चिन्तात्रयनिवृत्त्यर्थमुद्भिन्ननवरत्नकाः ।

समुच्चवलीकृततदः प्रसीदन्तुभये मयि ॥ १ ॥

नवरत्नप्रकाशे । चिन्तासन्तानेति । यत्पदाम्बुजरेणवः समाश्रिता देहेन्द्रियादिकं शोधयन्ति, (वासनात्मकं लिङ्गं नाशयन्ती) त्यन्तःकरणशोधनद्वारा चिन्तानां वक्ष्यमाणानां सन्तानो वक्ष्यमाणप्रकारेण तन्निवर्तनेपि कुसृष्ट्युद्भावनं तद्वन्तार इत्यर्थः । ग्रन्थे चिन्ता स्वयमेव निवर्तयिष्यन्ति, चित्ताशुद्ध्या कुसृष्ट्युद्भावनं तु चरणरेणुसमाश्रयनिवर्त्यमिति भावः । नन्विति । किंप्रकारकचिन्तोद्भवः, सम्भवतीति शेषः । इत्थमिति । ग्रन्थे वक्ष्यमाणास्तिष्ठचिन्ता भगवदीयानामपि हीनमध्यमाधिकारिणा सम्भवन्तीत्यर्थः । ग्रन्थाङ्गिज्ञामप्येका चिन्ता पूर्वोक्तेषु सम्भाविता स्वयमेव प्रमाणवाक्यैः समाधातुमाहुः आत्मनिवेदिनो हीति । एतन्निरासस्य प्रमाणवाक्यैः स्पष्टत्वान्मूलैक्यनमिति भावः । तत्र चेति । निवेदने जाते सत्यैहिकसुखसाधकानि स्त्रीपुत्रवितादीनि पारलौकिकसुखसाधकान्यग्निहोत्रादिकर्माणि भगवदीयान्येव जानानीत्यर्थः । एवं सतीति । वित्तसमर्पणे कृते सतीत्यर्थः । देहादीति । आदिपदेन गृहादिकम् । तथा च गार्हस्थ्यनिर्वाह इत्यर्थः । इतरेणेति । निवेदनात् पूर्वमेव स्थापितेनानिवेदितेनेत्यर्थः । अस्वधर्मत्वादिति । निवेदितस्य देहादेस्तदीयार्थेन पोषणं दोषावहमित्युक्तम् । अनिवेदितेन च पोषणमस्वधर्म इत्यर्थः । दूषणान्तरमप्याहुः

अखधर्मत्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थं स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् । तदभिमाने तत्सम्भवात् । एव सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैयर्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छिद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतः-पाशा रञ्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एव धर्मैर्ननुष्याणामुद्भवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते मक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यादिवाक्यैस्तदावश्यकम्, साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्धयर्थमावश्यकव्यवहारार्थं निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।) अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तद्विनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरञ्च । दाने हि न स्वविनियोगो, न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजनं न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिद्यभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैः । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्नः कार्यो, नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे

श्रीविद्वलेशात्मजश्रीबल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

निवेदितस्यार्थस्येति । निवेदितपदार्थस्य देहगेहादेः स्थितिरादिपदेन तत्सम्बन्धीनि गृहादिकार्याणि विवाहादीनि च तदर्थं स्वस्य विचारोप्यनुचितः । तत्र हेतुः । तदभिमाने इति । स्थापनीये सतीति शेषः । देहे स्वकीयत्वाभिमाने स्थापनीये सत्येतादृशो विचारः सम्भवति । एतस्य तु देहे भगवदीयत्वमेव सम्पादनीयम्, अतः स्वस्य तद्विचारोनुचितः, भगवानेव विचारयिष्यतीति स्वस्येत्युक्तम् । तथा च देहस्थित्याद्यर्थं पूर्वमेव किञ्चित् पदार्थानिवेदनं नोचितमित्यर्थः । एवं सतीति । पक्षद्वयप्रकारेणापि देहाद्यनिर्वाहे सतीत्यर्थः । तदावश्यकमिति । वाक्येषु निवेदनकथनात् सर्वनिवेदनमावश्यकम्, ननु पदार्थविनियोगेन बाधितमित्यर्थः । बाधितत्वे भगवान्न वदेदिति भावः । साक्षादिति । भजने सर्वाधिकारत्वोक्तावपि सत्त्वव्यवहितस्यैव भजने तथा । साक्षात् पुरुषोत्तमभजने तु निवेदिनामेवाधिकार इति भावः । अन्यथेति । निवेदितपदार्थस्य स्वयमग्रहणे दारानुपयोगोपि प्राप्येत, तथा च न तथेत्यर्थः । दाने हीति । पुत्रवित्तादिकं निवेदितम्, न तु दत्तमित्यर्थः । निवेदितोपभोगे प्रकारकथनायाहुः निवेदितानामित्यारभ्य शोधकत्वादित्यन्तम् । तथा चेयं चिन्ता तु प्रमाणवाक्यैर्युक्तिभिः परिशीलितैर्निजाचार्यपदाम्बुजरेणुसमाश्रयकृतचित्तशुद्धेः कुसृष्टधनुद्भावनेन च निवर्तते । अतोत्र समाधेयामन्यां चिन्तामाहुः किन्त्वित्यारभ्य

* (किञ्च । तत्करणे बाह्युपलक्षणसम्भव इत्यारभ्योक्तचिन्ताभावायेदमत्र विचार्यते । सेवार्थं यत्नकरणे बाह्युपलक्षणं सेवाप्रतिबन्धकं न सम्भवति । तस्य सेवाज्ञत्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । नञ्

बाहिर्मुख्यसम्भवः सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिका या से'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र स्यात् । अकरणे निवेद्याभावेन भवति च दुःखम् । एवभूतान् खानुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।

भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकतद्भावेपि भगवदर्थोपि सा न कार्या । एतदाहुः कापीतिशब्देन । अङ्गीकारेणैव सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः । भगवतोपि तथानियमः । कदाचित् परीक्षार्थं प्रारम्भभोगार्थं वा प्रभुश्चल्लिम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः कदापीति-पदेन । ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्,

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

भवति च दुःखमित्यन्तेन । एवंभूतानिति । यत्नकरणाकरणचिन्तायुक्तान् उभयपक्ष-समाधायकवाक्येनोपदिशन्तीत्यर्थः । तत्र समाधानं चिन्ता न कार्येति । पूर्वसिद्धा-निषिद्धवृत्तौ सहजसिद्धयत्नकरणेपि तस्य यत्नस्य चिन्ता अनुचिन्तनं कथं इदं कार्यमिति मनसा सर्वथा तद्भावनं न कार्यमित्यर्थः । अग्रेपि वक्ष्यन्ति वाणिज्यादावास्थितौ तत्र विघ्न एव भवतीति । आस्थितिः कायवाङ्मनसा तदीयत्वम् । तथा चानास्थया यत्नकरणे पक्षदयोक्तोपि दोषो न भविष्यतीति भावः । लौकिकेति । स्त्रीपुत्रादिनिर्वा-हक्यत्नानास्थायामपि भगवन्नैवेद्यार्थक्यत्वे आस्था सम्भवति, सापि न कार्येत्यर्थः । तत्राप्यास्थाया तत्सम्पादकेषु आस्थितिसिद्ध्या बाहिर्मुख्य स्यादेवेति भावः । नन्वना-स्थया कृतो यत्नो न सिध्येदित्याशङ्कोत्तरार्थं सामान्यत आहुः अङ्गीकारेणैवेति । स्वसौदासीन्येपि भगवान् स्वाङ्गीकारेणैव हेतुना सर्वं यत्नं सिद्धं करिष्यतीत्यर्थः । विलम्बते इति । औदासीन्ये तत्कृतो यत्नः कदाचिन्न सिध्यति चेत्तथाप्यग्रिमयत्ने आस्था न कार्येत्यर्थः । ननु लोकवदिति । लोकस्येव कुटुम्बासक्त्या भगवदङ्गीकारस्यासिद्ध-त्वेन लोकस्येव स्वस्यापि लौकिकीं लोकसदृशीं गतिमास्थापूर्वकं विचार्य यत्नकरणे एव

'त्रैवर्गिका या से'ति वाक्यात्तत्र भगवत्कृत प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्योपपत्तेः । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव चारितार्थं स्यात् । अतः स्वकीयानां त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निश्चयते । अन्यथा यत्नमात्रस्य निषेधे भजनमार्गं एवोच्छिद्येत । नन्वात्म निवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तत्त्वचित्चिन्ताऽभावात् कथं चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेदं प्रति-भाति । भजनमार्गं हि भगवद्भोक्तारस्त्रिविधं पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि नै त्रैविध्यम् । तत्र पुष्टिपुष्टावृत्तिकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । परं नयांशपुष्टौ प्रवाहपुष्टौ चाङ्गीकृतस्य तत्करणं मर्यादाप्रवाहाद्वा, तद्विघातं पुष्टयश्च । तथा चात्मनिचेदिना मर्यादाप्रवाहसवल्लितानां यथेतरयत्ने कृते बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धत-द्विघातादिकं भवति, तथा सेवार्थकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता, अतस्तद्भावात् तान् प्रति चिन्ता कापि न कार्येत्युक्तम् । अतः सेवार्थं यत्नं कर्तव्य एवेति नानुपपत्तिः कश्चित् ।)

१ लौकिकीति पाठ । २ भोजनार्थमिति पाठ । ३ उपदिशन्तीत्यन्तेनेति पाठ ।

तत्राहुः भगवानपीति । यत् पुष्टिस्तो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेऽपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एव चेत्, स्वाच्छन्द्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्य स्यादत आहुः निवेदनमिति ।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।

सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

सर्वदा सर्वांशे तदीयत्वानुमन्धानेन तथा न भविष्यतीति भावः । अशक्त्या सेवाद्य-
सम्भवेऽपीदं कार्यमेवेति ज्ञापनाय तुशब्दः । चकारपक्षे समुच्चयः सर्वथेत्यस्यावश्यक-
त्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तैः सह तथा । एतेन
सङ्गदोषो निवारितः । अतादृशेष्वेतद्गोपन सूच्यते । सर्वदेतिपाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते ।
अन्यथा तदैवासुरप्रवेश स्यादिति भावः । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा मिद्वयार्थं
प्रभु प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहुः सर्वेश्वर इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपरः ।
यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र निमग्नता एव सर्वपदेनोच्यन्ते, न त्वन्येपि ।
सर्वात्मपदेष्वेव ज्ञेयम् । तेन सेवका सर्वे यथा यथा प्रपन्ना, तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गी-

श्रीविठ्ठलेश्वरमजश्रीबल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

तत्फलसिद्धिरन्यथा नेतिरूपा नीतिशास्त्रानुरोधेन कुर्यादित्यर्थः । यत् इति । पुष्टि-
प्रवाहो मर्यादा चेति मार्गत्रयम्, तन्मध्येऽत्र पुष्टिस्तो भगवान्, अतः कुटुम्बासक्त्या
मर्यादामार्गीयवैराग्यादिसाधनाभावेऽपि पुष्टिमार्गायेण महापुरुषार्थकृतनिवेदनेन स्वीय-
त्वाङ्गीकार करिष्यति । तथा चाङ्गीकारस्य मिद्वत्त्वाच्च लौकिकी गति करिष्यतीत्यर्थः ।
भक्तस्य पुष्टिस्थत्वायापिशब्दः ॥ १ ॥

एवं चेदिति । अनास्थायामविचारेऽपि फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन बाहिर्मुख्य
भगवदननुसन्धानं भवेदित्यर्थः । तथा च यत्नानास्थया समाहितो दोषः पुनः प्राप्त
इति भावः । निवेदनस्मरणस्य स्वरूपमाहुः सर्वदेति । 'त्वयाभिमुखा विचरन्ति निर्भया'
इति प्रकारकस्वाच्छन्द्येऽपि बाहिर्मुख्य भगवदननुसन्धानं न भविष्यतीत्यर्थः ।
निवेदनानुसन्धानाभावे तु बाहिर्मुख्य स्यादेव, अतस्तदावश्यकमिति भावः । सेवादीति ।
आदिपदेन कथा, तदसम्भवेऽपीत्यर्थः । अनायासन फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन प्राप्तस्य
बाहिर्मुख्यदोषस्य निवारणार्थं निवेदनानुमन्धानमुक्तम् । फलासिद्धावपि तदनुसन्धानं
कार्यमेवेत्यपिशब्दः । चकारपक्षे सर्वथेति पदनावश्यकत्वं बोधितम् । तुशब्दपक्षे
आवश्यकत्वं तेनैव बोधितमिति सर्वथापदस्य समासेनाग्रेऽन्वयमाहुः अथवेति ।
आसुरप्रवेश इति । 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्र वागादीनां स्वार्थमुद्गानात् पापवेषः,
आसन्यस्य भगवदर्थमुद्गानात्तदभाव इति तृतीयाध्याये वेदाद्यर्थभेदादित्यधिकरणे भाष्ये

कृतस्वामित्व आत्मीयत्वमेव तेषु मनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञायते । अथवा । कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति ज्ञापनाय सर्वपद कालादिपरम् । प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करिष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय निजेच्छेत्युक्तम् । अथवा । निजा' स्वीयत्वेनाङ्गीकृता' सेवकास्तेषां प्रचुरेच्छत' स्वयमेवापेक्षित करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थः । परन्तिवच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञापनायाव्ययप्रयोगः ॥ २ ॥

ननु भगवते समर्पितदेहादे स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहुः सर्वेषामिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।

अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तैः सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषां सर्वेषामेव प्रभुसम्बन्धो, न तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति तत्रोपयोगे स्वस्य का चिन्ता, न कापीत्यर्थः । इयं निवेदनेऽङ्गीकारमर्थादेत्याहुः स्थितिरिति । कस्यचिद्विशेषतोऽङ्गीकारश्चेत्, सा पुष्टिरिति

श्रीविठ्ठलशास्त्रजश्रीबह्मकृतटिप्पणीसमेतम् ।

विवृतम्, अतो यस्मिन्नेव काले भगवदीयत्वविस्मरणम्, तदैव देहादावासुरवर्मप्रवेशो भवतीत्यर्थः । तेन बाहिर्मुख्य भवेदेवेति भावः । आत्मीयत्वमेवेति । भगवत्तत्त्वादात्मत्वकथनेन तेषामात्मीयत्वमुक्तम् । स्वामित्वं भगवन्निष्ठो धर्मः सर्वेश्वरपदस्यार्थः । आत्मीयत्वं भक्तनिष्ठो धर्मः सर्वात्मपदेनोक्तः । सर्वपदस्य कालवाचकत्वपक्षे कालनिष्ठो ज्ञेयः । स्वधर्मेति । स्वधर्मो निवेदनम्, तस्य हानिरित्यर्थः । स्वात्मना सहेति । प्रत्येकं प्रभुसम्बन्धे यावत्तत्सम्बन्धानामनङ्गीकारस्तावत् तत्तत्सम्बन्धयुक्ते स्त्रीपुत्रादौ स्वस्य विनियोगे दोषः स्यात्, अत्र तु सहैवाङ्गीकारात् सेवानवसरे अनिविद्धप्रकारेण भार्याद्युपयोगेऽपि न स्वधर्महानिरित्यर्थः । प्राधान्यादिति । प्राधान्याद्धेतोः स्वस्यैव नेत्यर्थः । का चिन्तेति । अभगवदीयसमर्गे हि स्वधर्महानिः । तेषामन्यङ्गीकृतत्वाच्च तथेत्यर्थः । तथा च भगवदीयत्वानुसन्धानेन तेषु व्यवहर्तव्यम्, न तु स्वकीयत्वाभिमानेनेति भावः । वित्तादिवद्भार्यादीनामपि समर्पणम् । परमेतावान् विशेषः । भार्यादिदेहे यथैतस्य सम्बन्धः, तथा तत्तज्जीवानामपि सम्बन्धोऽस्ति, अत एतेन तत्तन्निष्ठस्वसम्बन्धसमर्पणे कृतोपि तत्तज्जीवसत्तासमर्पणार्थं भिन्नभिन्नतया तत्तत्कृतसमर्पणमपेक्षितम् । एतत्कृतसमर्पणेनैतन्निष्ठरूपिततत्सम्बन्धः समर्पितो भवति, स्वस्वसहजादिदोषपञ्चकनिवृत्तिस्तु स्वस्वकृतसमर्पणेन भवति । वित्तादिषु त्वन्यसत्ताभावादेतत्कृतसमर्पणेनैव निर्दुष्टत्वसिद्धिरिति । इयमिति । सर्वनिष्ठसम्बन्धैः सह स्वस्याङ्गीकार इत्यर्थः । विशेषत इति । निवेदकस्यैवाङ्गीकारस्तन्निष्ठकिञ्चिन्निरूपितसम्बन्धस्य नेति

भाव । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । स्वस्येतिपदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि सः अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।

यैः कृष्णमात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्ण-सात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवलप्रभवधीनीकृतप्राणानां चिन्ता-विषयाभावदेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्तः । पदसम्बन्धस्तु अज्ञानादथवा ज्ञानाद्येस्तत्कृतम्, तेषां सा नेतिशेषः । कृष्णसात्कृतप्राणैर्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा केत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतदिष्पणीसमेतम् ।

चेन्, सा पुष्टिः मर्यादातिक्रमो भगवतो नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदा तादृशे स्वदेह-विनियोगो न कार्यः । अत एव 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे अन्यत्र स्त्रीपुत्रादौ विनियोगे स्वस्य देहस्येत्यर्थः । अन्यविनियोगेति । अन्यत्र लौकिके स्वस्त्रीपुत्रादिकार्ये विनियोगदर्शनेपि तेषां निवेदनहानिजनितचिन्ता स्वस्य केत्यर्थः । तेषामपीति । स्वाङ्गीकारेणैव क्रमेण तेषामपि कृतार्थता सम्भवति । अधुना अतथाभावे-प्येकाङ्गन भगवत्सम्बन्धात् तदनुभावेनैवास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा तथा बुद्ध्या स्वस्वकृतसमर्पणेन स्वस्वसहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सम्भवतीत्यर्थः । अङ्गीकृतस्य सर्वांशे भगवानेव चिन्ता करोतीति स्वस्येत्युक्तम् । स्वस्य स्वधुनैव सहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सिद्धा, क्रमेण तेषामपि सम्भवतीत्यपिशब्दः ॥ २ ॥

एतमेव पक्षमाश्रित्याग्रिमश्लोकाभासमाहुः किञ्चेति । प्रथमपक्षे स्वस्य स्वकीयस्य स्त्रीपु-त्रादेरपीत्यग्रिमश्लोकव्याख्याने इत्यर्थः । केवलमिति । भगवदधीनजीवनानां सर्वांशे भगवदी-यत्वेन विषयाः सर्वे भगवदीया एवेति भोग्यविषयेषु स्वीयत्वेनाभिमानाभावात् सा पक्षद्वय-भेदेन स्वान्यविनियोगजनिता पुत्राद्यन्यविनियोगजनिता वा चिन्ता नास्त्येव, किन्तु हीन-मध्याधिकारिणामपि तदभावार्थं बोध्यत इति भावः । चिन्ताभावे हेतुः पूर्वोक्त एव सर्वेषां प्रसुसम्बन्धो ज्ञेयः । आद्यव्याख्याने पूर्वं स्वान्यविनियोगचिन्ता, द्वितीये पुत्राद्यन्यवि-नियोगचिन्तोक्ता । द्वितीयव्याख्याने इदं विपरीतमिति विभेदः । तेषां सा नेति । स्वपदस्य स्वकीयवाचकत्वपक्षे सा स्त्रीपुत्रादिविषयिणी चिन्ता नेत्यर्थः । निवेदनपदार्थो न नश्यति, विलम्बस्तु भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

नेन सख्यात्मनिवेदने हि भगवद्भक्तीकारणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत आहुः तथेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।

विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तमोङ्गीकृतवान्नवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदकवदित्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलायां स्वतोन्यभजन क्रियमाणा भक्तास्तन्निवार्य स्वयमात्मसात्कृता इति तादृशे स्वयं सर्वात्मना निवेदने कृते सा शङ्का नोचितेति ज्ञापनाय पुरुषोत्तमपदम् । तत्रापि स्वरूपानन्ददानानिश्च पोष्यमाणानां भक्तानां तदितरत्रोपयोगासम्भवेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय श्रीपदम् । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति भावः । कदाचिद्विषयानुपस्थितौ तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेपि तैवेत्याहुः विनियोगेपीति । प्रमादात्तथासम्भवेपि प्रभुर्न त्यक्ष्यति । यतस्तत्स्वभाववशात्तथाभूतमप्युद्धर्तुं तत्माधनानपेक्षः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशः भजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

इति निवेदनविषयिणीति । इति असम्पत्तिप्रकारेण निवेदनविषयिणीत्यर्थः । पूर्वोक्तापि निवेदनविषयिण्येव, परं ह्यतिप्रकारेणोक्तेति भावः । पूर्वोक्तमेव समाधानमत्रापि ज्ञेयमित्याहुः, उक्तनिवेदकवदिति । मूलस्थतथेतिपदस्यार्थयाम् । ससमर्थो वति । यथा निवेदके, तथा पुरुषोत्तमे इति मूलानुसन्धानेनार्थः । तथा च यथा पूर्वश्लोकोक्तरीत्या निवेदककृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्ता त्याज्या, तथा भगवत्कृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्तापि त्याज्येत्यर्थः । पुरुषोत्तमेनेति । एतेन हीनमध्याधिकारिणां निवेदनविषयकचिन्ताभाव उक्तः । उत्तमाधिकारिणामाहुः तत्रापीति । निवेदितात्मस्वपि मध्ये कृष्णसात्कृतप्राणानामुत्तमाधिकारिणां तु परमसौन्दर्यस्य स्वगतत्वाय तादृशकारेण प्रादुर्भूते भक्तमहिते भगवति समर्पणस्य सिद्धत्वात् तदानन्देन पोष्यमाणानां शङ्काया उदयो यस्मात् स शङ्काहेतुर्नास्तीत्यर्थः । तदितरत्रेति । अम्बिकावनगमनेपि तं दोषं निवार्य स्वस्मिन्नुपयुक्ता सर्वं कृता, रासस्थानां तु गमनमेव नास्ति । इदमङ्गीकारस्वरूपं ज्ञेयम् । तथा युत्तमाधिकारिणां तु भगवदीधेय इतरत्रोपयोग एव न सम्भवति । तस्मिन् सति हि तादृशशङ्का भवतीति भावः । तद्युक्ते इति । ताभिः श्रीपदसूचितलीलाभिश्च युक्ते निवेदने सति भ्रमात् प्राप्ता शङ्का त्याज्येत्यर्थः । तथा च पुरुषोत्तमे यन्निवेदनं तद्विषयिणी पुरुषोत्तमकृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्ता, तथा निवेदककृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्तावत् त्याज्येति मूलार्थः । निवेदनविषयिणी चिन्ता निवेदके इव पुरुषोत्तमेपि त्याज्येत्यलन्वयः । अन्यविनियोगेपीति । राज्याद्याश्रयणेपीत्यर्थः । ज्ञात्वा त्वात्स्यया तदपि न कर्तव्यमित्याशयेनापिशब्दार्थमाहुः प्रमादादिति ॥ ५ ॥

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।

पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

कदाचित् प्रवाहवशालौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा आस्थितौ तत्र विन्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः पुष्टीति । तद्धिनापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भावः । पुष्टिमार्गाङ्गीकारे मर्यादा न सहत इति ज्ञेयम् । एव सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृत पश्यत ॥ ६ ॥

सेवाकृतिगुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।

अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधन यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एव वर्तमानानां कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहुः बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनाबाधनमित्यर्थः । एव सति गुर्वा-

श्रीविट्ठलेश्वरमजश्रीबलभक्तदिग्गजोसमेतम् ।

लक्षणान्तरमपीति । पूर्वश्लोके भगवतः पुरुषोत्तमत्वमेतद्विषयकाङ्गीकारे लक्षणं सन्देहाभावसाधकमुक्तम् । तत्र पुरुषोत्तमोपि नहि सर्वोपज्ञीकृतवान्, किन्तु काश्चन तादृ-
कप्रसादविषयान्, तत्राह कीदृश इति स्फुटं ज्ञातुं न शक्यत इत्यधुना लोकवेदस्वास्थ्य-
दूरीकर्तृत्वरूप लक्षणान्तरमप्युच्यते इत्यर्थः । स्वास्थ्यपदस्यार्थमाहुः आस्थिताविति ।
आस्थितिः कायवाङ्मनसा तदीयत्वमिति लक्षणमेकादशस्कन्धसुबोधिन्यामुक्तम् । तथा
च मूले स्वास्थ्यमित्यत्र स्वपदेन लोकवेदौ तन्निष्ठतां न करिष्यति, सिद्धा च दूरीकरि-
ष्यति, विन्नसम्पादनेनेति शेषः । तथा चैव विघ्नेनाङ्गीकारो निश्चय इति भावः ।
आस्थितौ विन्नकथनेन इदं मम कार्यसाधकमिति ज्ञात्वा तद्विश्वासेन वाणिज्यादिकमाश्र-
मधर्मादिकं च न कर्तव्यम्, किन्त्वेतद्वारा भगवान् करिष्यतीति ज्ञात्वा तदुभय कर्तव्य-
मिति भावः । स्वयमेव समर्थत्वात् स्वकीयानां साधननिष्ठता निवारयतीत्याहुः तद्धि-
नापीति । ननु तथापि सिद्धस्य साधनस्य विघाते को हेतुरित्याशङ्क्य तृतीयचरणस्य
तात्पर्यान्तरमप्याहुः पुष्टिमार्गाङ्गीकारे इति । किं कार्यमिति अनास्थया कृतो यत्नः
कथं फल जनयेदित्यर्थः । साक्षिवदिति । यथा साक्षी कर्तुर्हानिवृद्धोर्हर्षशोकरहितः सन्
कर्तृसम्पादितं फलं पश्यति, तथा हर्षशोकरहिताः सन्तः साधनानास्थया भगवत्सम्पा-
दितं फलं विन्न वा पश्यतेत्यर्थः । तथा च भगवानेव तस्य यत्नस्य फलजनकता सम्पाद-
यिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

विकल्पेनेति । साक्षात्सेवायां सिद्धायां साधनरूपसेवायामबाधनमिति व्यव-

ज्ञाया अबाधने बाधने वा सर्वैव मुख्या यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एवं सति पर्यवसित सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः चित्तोद्वेगमिति ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।

तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । तथाहि । श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चाद्विवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येक तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिगपि । अतस्तत्कृत-चिन्तान्यवियोगचिन्तादिसमाहितिर्निरर्थेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधान-माहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।

वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे भतिः ॥ ९ ॥

श्रीबिठ्ठलेशात्मजश्रीबल्लभकृतदिप्पणीसमेतम् ।

स्थितविकल्पेनेत्यर्थः । तथैव स्थेयमिति । आवश्यककार्यार्थं कदाचित् कार्यस्य तत्परत्वेपि चित्त सेवापरमेव विधातव्यम्, नतु तत्कार्यपरमिति यत्नानुचिन्तनं न कर्तव्यमिति ग्रन्थारम्भे उक्तोर्थे उपसंहृतः ॥ ७ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् पुत्रादिविद्युक्तो भवेदिति सम्भावनया जनित यदुःख चित्तस्य पुत्रादिपरता इति यावत्, तेन हेतुना निवेदनविषयिणी चिन्ता सम्भवति । तथा च लोकवन्ममापि चित्त पुत्रादिपर जायत एवातो निवेदन सम्पन्न नवेति चिन्ता-सम्भवे गतिं तद्भावप्रकारमाहुरित्यर्थः । चित्तस्योद्वेग भगवदीयत्त्वाननुसन्धानेन पुत्रादि-परतां विधायापि यद्यत् करिष्यति सा सा तथा तत्तत्प्रकारिकैव तस्य लीला निवे-दिनां सर्व कार्यं स्वयमेव करोतीति भावः इति मत्वा निवेदनविषयिणी चिन्तां त्यजेदिति मूलार्थः । एतच्चिन्तास्थापने 'सशयात्मा विनश्यती'तिवाक्यात् सर्वमेव नश्यतीति द्रुतमित्युक्तम् । निवेदन सम्पन्नमेव, परं विलम्बेन भगवतः स्वप्रापण चिकीर्षि-तमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्कृतेति । निवेदनकृता यत्नकरणाकरणविषयिणी चिन्तेत्यर्थः । साधनफले इति । साधनं श्रवणाद्यष्टकम्, फलमात्मनिवेदनम्, शरणागतवैकदैवैते सम्पद्येते इत्यर्थः ।

१ भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमनं तदनुसन्धानं च साधनम् । फलं भगवदङ्गीकारः । ततो भगवद्भक्त-द्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तिषु क्रमनियमाभावाच्चिवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनाना-मयुक्तत्वादिति भावः । २ उत्कृष्ट वेगमिति पाठः ।

यस्मादुत्तरीत्या स्वतः सर्वभक्षक्यमतः सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरवे सम्पाद-
यिष्यतीति हृदयम् । भक्तिमार्गीयान् सर्वानशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्ध स्वाशक्ति च स
चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति । नित्यमिति नैरन्तर्यमुच्यते । अन्यथा काले-
नासुरधर्मप्रवेशः स्यात् । अन्तःकरणे तथाभावेऽतथामावे वा तथा वदनमावश्यकमिति
ज्ञापयितु सततमेव वदद्भिरित्युक्तम् । एव सति लोकशिक्षाप्यानुषङ्गिकी सिध्यति ।
एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा । नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य
'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवप्रकारिकैवेत्यर्थः ।

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दाढ्यार्थमिदमुच्यते ।

अन्धस्य सूर्य इव तद्भिमुखस्यात्र नार्थिता ॥ १ ॥

भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम् ।

स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः ॥ २ ॥

मयोज्वलीकृतानीत्थ हृदि धृत्वा ब्रजाधिपम् ।

भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचित् ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीविठ्ठलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

सर्वभक्षक्यमिति । श्रवणादिनवकमप्यशक्यमित्यर्थः । प्रभुरेवेति, समर्थत्वाच्छरण गता-
नामेकदैव सर्व सम्पादयिष्यतीत्यर्थः । प्रतिबन्धमिति । साधारणप्रतिबन्धोद्देशे लौकिकभोग-
कृत प्रतिबन्धमित्यर्थः । 'भगवत्कृतप्रतिबन्धे त्वासुरोय जीव' इति निर्धार इत्युक्तम् ।
अन्तःकरणे इति । एतेनैकाशेनापि भगवत्सम्बन्धे आसुरप्रवेशो न भवतीति सूचितम् ।
प्रथमपक्षे एवमित्यनेन पूर्वार्थानुवादः । द्वितीयपक्षे पूर्वोक्तस्य सेवापर चित्त विधाय
स्थीयतामित्यानुवादः । नन्विति । अर्धाङ्गीकारेण समाधानमाहुः, यमेवेति । भग-
वतो वरणलभ्यत्वात् मम मत्सम्बन्धेन मदीयानां च वृत्त्वान्मन्मत्तिसिद्धप्रकार मदी-
यानां भगवानेव शक्य कर्षयति, अन्येषां वरणरहितानां स्वशक्यमेवेति भावः ॥ १ ॥

तर्हि बोधन किमर्थमित्याशङ्क्य स्वयमाहुः भक्तिमार्गे इति । एतेन वृत्तस्य दाढ्यं
भवतीत्यर्थः । अवृत्तस्य तु न भविष्यतीत्याहुः अन्धस्येति ॥ १ ॥

भक्तिमार्गसुधासिन्धोरिति । भक्तिमार्गप्रवर्तकः सुधासिन्धुर्मगवतशास्त्र तस्माद-
पादानात् विचाररूपैर्मन्थनदण्डैः करणैः । श्रीमदाचार्यपण्डितैः कर्तृभिः । स्वयं समुद्भूतानि,
न तु गुर्वादिशिक्षया तादृशानि ॥ २ ॥

मया चेत्थमुज्वलीकृतानि रत्नानि स्वहृदि धृत्वैतदुक्तप्रकारेण ब्रजाधिप भक्ता
भजन्तु, येनाचार्योद्धृतरत्नप्रकारकभजनेनासौ न विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभविरचिता नवरत्नटिप्पणी समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीमुरलीधरकृतविवृतिसमेतम् ।

नवरत्नसुवर्णनिर्मिता परमानन्दरसस्य बोधिका ।
हृदये वसतात् सदोर्वशी परमोच्चग्रहरश्मिरूपिणी ॥ १ ॥
रसमयसुवर्णधारावर्षणशीला दशविधप्रगुणाः ।
श्रीमुरलीधरलीला मुरलीधरमानसे सन्तु ॥ २ ॥
वसु सुवर्णमयं परितः परं रसमयं च विधाय सुमण्डलम् ।
विविधनर्तनदर्शनतत्परा रसनिधिर्मयि सैव विराजताम् ॥ ३ ॥
ललिते वृन्दाविपिने वैकुण्ठादप्यतीव रमणीये ।
क्रीडसि नवरसचिरे श्रीस्वामिन् मम हृदम्बुजे क्रीड ॥ ४ ॥
श्रीशुकदेवरहस्यं प्रकाशितं यैरतीव रमणीयम् ।
श्रीवल्लभाभिधानैर्नवधा तेभ्यो नमोस्तु मे सततम् ॥ ५ ॥
श्रीमद्विठ्ठलप्रभुषु श्रीनवरत्नप्रकाशनिपुणेषु ।
सप्तविमक्तिरहस्यप्रकाशकेष्वस्तु मे प्रणतिः ॥ ६ ॥

अन्तःखलधर्मप्रधानकलिदूषितसमयतीर्थकर्तुमश्रद्रव्यश्रद्वादीनामसाधकत्वाद्बुद्धिष्णु-
दुरवगाहपाषण्डादिनिपुणजनतासङ्गसंज्ञाताज्ञानान्धकारसभृतहृदयदरीनिविष्टविषयविपरस-
सभृतानन्तसारसागरे निमग्नतया चेतसः स्थिरत्वाभावाद्बिभ्रुक्करीत्या श्रवणादिसाध-
नाभावान्नवभीरुत्वैश्चिन्ताभावपूर्वकतदीयत्वानुसन्धानपूर्वकं च निरन्तरमष्टाक्षरवदनकृति-
साधनरूपसाध्यफलायतिमुगमा च श्रीकृष्णस्य श्रीमद्वदनरूपा श्रीवल्लभाचार्या दैविजी-
वानुद्धिर्ध्वन्तः प्रथमं मध्यमायकत्वेनालौकिकश्रेष्ठभानोर्विशेषरूपया निगूढद्विमात्रया आर्य-
योपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येत्यादिना ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापि ।

भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

वसन्तादिपूर्णरसमयपदैश्वर्यादिमूर्तिमद्भिः सेवितस्य गोरसदानादानप्रवीणस्य
द्वादशसुवर्णरत्नराशिकल्पतरुस्कन्धारूढस्य श्रुतिगीतद्वादशमाससवत्सरादिरसमयसमया-
दुर्भावकस्य गायकपरित्राणनिपुणैकव्यक्तिपदमात्रविधोतितसकलसुषमास्पदकीर्तिप्राकट्य-
कारकस्य सप्ताक्षरव्यञ्जितोत्तमवासरस्य त्रिभुवनललितमाधुर्यादिसुगन्धलतामधुपानप्रवीण-

षट्पदस्य स्वीयजनानामाधिदैविकसकलज्योतिषामानुकूल्येन चिन्तानिवर्तकस्य द्वितीयचरणमात्राविद्योतितलघोदशमाससवत्सरस्य लौकिकसकलशुभकर्मानर्हस्याप्यस्य भगवद्भक्तावाधिक्यद्योतकस्य तथाधिकमात्रायास्त्रयोदशीत्वेनानङ्गस्यापि साङ्गतासिबोधकस्य उत्तरदलद्वैलक्षण्यद्योतनायाधिकैकमात्रस्य वा । सा मात्रा तु गायकपरित्राणसमर्थायाः, प्रथमचरणे गूढा न्यासे द्वितीयचरणे च प्रकटीकृता । अत्र च याकारे आकृतिरूप निगूढवासुदेवपदमुत्तरान्वयि गूढमासमन्तात् सर्वप्रकारेण निवेदित आत्मा यैरित्यर्थात् । अत एव षट्पदत्वमुक्तम् । तस्य चरणान्तत्वेन गुप्तवामनत्वे सत्येकादशेति प्रथमचरणेन साम्यम् । अनेन मलिम्लुचातिरिक्तैकादशमासानां सङ्ग्रहोऽपि द्योतितः । द्वितीयचरणं तु त्रयोदशमात्रं सममेव, त्रिपदायास्तृतीयान्त्यस्य व्यञ्जनस्य न्यासेऽगणनाद्याकारस्य वैकल्पिकवामनत्वे द्वादशमात्राः । अकारोऽप्यत्राकारात्पूर्वं प्रक्षिष्टो वेद्यः सकलवाग्रूपः । अस्या गायत्र्याश्च तुरीयस्य तुरीयनिगमवेदैकत्वाभावात् त्रिचरणे साम्यम् । अस्यास्त्रिचरणायाश्चालौकिकश्रेष्ठभानुप्रकाशत्वम् । एकस्मिन्नक्षरे मध्यस्था दिव्यव्यक्तिरव्यक्ता पूर्वोत्तरान्वयिनी । पूर्वान्वयित्वे यशोदोत्सङ्गलालिता व्यक्तिरुत्तरान्वयित्वे कीर्त्तङ्गलालिता व्यक्तिर्व्यञ्जिता वेद्या । अङ्को ह्यानन्दात्मा विद्यारूपो भगवत्प्राकट्यस्थानम् । व्यक्तद्वयेऽप्यङ्गस्य समत्वात् । सकलवाग्रूपाक्षर एकस्मिन्नेकाङ्कः । द्वितीयाया व्यक्तौ द्वितीयत्वेऽपि तज्जातित्वेनाद्वयत्वादेकाङ्कः । एव चैकाङ्कस्य द्वित्वे लोकादशी कृष्णवल्लभा प्रकट्या भवति । तथा च दलद्वयस्याद्यन्तरहितत्वेन वर्तमानता उत्तरोत्तरं वर्तमानस्यैव रसावहत्वात् । योगबलेन भूतभविष्यत्पदार्थयोर्वर्तमानत्वेऽपि सर्वेषां तथात्वाभावात् । अत एव यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिवैचोऽत्रोत्तरभूयस्त्वमिवान्तिमवर्णोऽर्थपर्यवसानमनुभवसिद्धरसावहम् । अतो वाक्यपदीये 'पदेन वर्णा विद्यन्त' इत्यादि । किञ्च, दीर्घे मात्राद्वयम्, छवने त्रयमिति हरि पञ्चधा इह द्वितीयचरणे मात्रात्रयं गुप्तम्, तद् द्वितीयव्यक्त्या व्यक्तीकृतं कदापीतिपदेनेति । न हि कदापीतिपदमेकम्, किन्तु पदत्रयम् । एवञ्च कदाप्येतस्मात् पदद्वयात् यदितिपदमाचार्यैः शेषत्वेन पूर्वोक्तसकलप्रकारशोधकं हृद्येव स्थापितम् । गायत्रीमात्रार्थस्याभ्यास्य तत्त्वात्मद्वितीयव्यक्त्या व्यक्तीकृतं वेद्यमिति भावः । द्वितीयचरणान्त इति पदे सति पञ्चदशमात्राभिस्तिथय इति कृष्णजन्मपक्षः । पदैर्भूतभविष्यद्वर्तमानाः एतत्सकलरहस्यार्थबोधकस्य 'क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चे'ति सवत्सरस्यास्य मासास्त्रयोदशेति सोपि सगृहीतः । इति पदप्राकट्ये गूढाः षोडशकला द्वादशकले प्रविशन्ति । तृतीये मात्राभिः सूर्यस्य कलानामक्षरैर्मसानां पदैः प्रातरादीनां त्रयाणां द्योतकस्य तुर्ये मात्राभिः शुक्लपक्षद्योतकस्य रुद्रसङ्ख्याक्षरैर्मलिम्लुचातिरिक्तमासानां च पदैर्हरेः पञ्चात्मकत्वं स्पष्टयतः, प्रातःसङ्गममध्याह्नपराह्णसायाह्नानां च द्योतकस्य,

दिनमणेरुत्तरपदमात्रस्य भावप्रयोगात् (?) स्वाधिके कनि सत्याद्युदात्तस्य माणिक्यस्य रसेन परिपूर्णस्य सम्बन्धानन्दनात्मकरत्नस्य प्रतिपादकतया आर्याविशेषरूपाया मध्यनायकरत्नबोधिकाया अपि तद्रूपता वेद्या । वेद्यवेदकयोः सपृक्तकत्वात् । एवमग्निमेष्वपि वेद्यम् । श्रीकृष्णस्य हरेः पञ्चविधत्व श्रीप्रभुचरणैर्निबन्धे उक्तम् 'अग्निहोत्र तथा दर्शः पूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः । तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्तुगादि यत् । प्राकृत रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृत' मिति वेदार्थस्य पञ्चधात्मकतां सूचयितुं हरिनामाक्षराणि चत्वारि भक्तजनदुःखहरणदक्षाणि समूहरूपेण पृथग्वर्णाभावरूपं च पञ्चममिति पञ्चधा हरिः । तथा कृष्णनाम्नि वर्णा पञ्च । पञ्चवर्णोऽगिति । स चर्वेदादिरिति पञ्च, अस्यासनत्व पशूनामगम्यत्वाय सूचितम् । भगवत् भक्तानां तु विद्यात्मकमुखारविन्दपङ्क्तिं प्राप्य कृतार्थता भवति । रमन्ते भक्तानां मनसि यत्र तद्रत्नम् । प्रत्येकं रत्नेषु नवत्वेषु क्रमो विवक्षितः । श्रेष्ठभानोः समयपरिच्छेदकज्योतिषां प्राधान्यात् तद्रत्नस्य मध्यनायकत्वम् । आर्याविशेषरूपछन्दसा द्योत्यद्योतकयोः श्रेष्ठत्वसूचनात् ।

अर्थस्येयमतिश्रेष्ठा श्रेष्ठभानो रसात्मिका ।

विशेषरत्नतापन्ना वसुरत्नप्रकाशिका ॥ १ ॥

मध्यस्था प्रथमं प्रोक्ता श्रीमद्भल्लभदीक्षितैः ।

सोर्वेशी राजता नित्या मुरलीधरमानसे ॥ २ ॥

अष्टरत्नप्रधाननवमस्योर्वेशीत्वं प्रधानतथोक्तं माणिक्यस्य ।

रसमध्यसुवर्णनायिका वरमाणिक्यतया निरूपिता ।

हृदये मुरलीधरस्य सा लसताचित्यमनन्तवैभवा ॥ ३ ॥

त्रिचरणसमगायत्री तुरीयचरणेन संयुता तत्त्वम् ।

वेदानां प्रसवित्री मुरलीधरमानसे प्रकाशयताम् ॥ ४ ॥ १ ॥

दिनमणोर्दिनप्रधानस्य रत्नमभिधाय क्षणदाप्रधानस्य कृष्णसारङ्गस्य स्वात्यसृतबिन्दूद्भव मुक्ताफलाभिध द्वितीयं रत्नमाहुः निवेदनं च स्मर्तव्यमित्यादिना ।

निवेदनं च स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।

सर्वेश्वरश्च सर्वस्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

स्मरणं चन्द्रेच्छे च मानसे । एव च 'अहं तवास्मि' इति निरन्तरं स्मर्तव्यम् । तच्च भगवत्प्राप्तौ मुख्यं निमित्तम् । तेनाविकृतषोडशदल आधिदैविको भगवन्मनश्चन्द्र आधिभौतिकेऽविकृते सत् विद्यात्मता याते अक्षरात्मनि व्यापके पञ्चदशकलत्वं प्राप्ते सेवकमनश्चन्द्रे निविशेते, तदा षोडशकलो भवति । अत एव षोडशसङ्ख्याकाक्षरपङ्क्ताः । अतः

एव रसिकशिरोमणिभिः श्रीहरिरायैः 'यद्धृद्यानाच्चेतोपि च षोडशकलमञ्जसा भवति' इत्युक्तम् । इहापिशब्दाच्चित्तबुद्ध्यहङ्काराणां तत्सङ्ख्याकानां चतुःषष्ट्यक्षरात्मिकाः कलाः सम्पद्यन्ते । सर्वथा तादृशैः कायवाङ्मनोभिरनन्यतया ये भवन्त प्रपन्नाः तादृशैरिति सद्दार्थे तृतीया । यद्यपि स्मरणे सङ्गापेक्षा नास्ति, तथापि तादृग्भिन्नैः सह सङ्गनिवृत्त्यर्थं तथोक्तिः । सर्वसेवकानामीश्वरत्वेन निरोधकत्वात् तेष्वेव दैवेषु आत्मत्वमात्मीयत्व च मनुते । अतो 'निजस्य नैजाना चाविकृतेच्छात' इत्युक्त प्रकाशे । भगवदिच्छा परीक्षाधर्मा तात्त्विकी नेत्यविकृतोक्ता । स्वतन्त्रप्रवाहमर्यादयो रत्ने शोकोत्पादकत्वात् शोकाश्रयत्वात् वा शुक्तित्वम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकाविवेशस्योक्तत्वात् शोकजनकत्वम् । करिष्यतीति सामान्योक्त्या केषुचिदविलम्बः, केषुचिन्मध्यविलम्बः, केषुचिदतिविलम्ब इति द्योत्यते । वर्तमानसामीप्ये भविष्यत्प्रयोगात् प्रथमः पक्षः, इतरौ तु सामान्यप्रयोगादेषौ ।

उपरितनमर्यादा शुक्तिरधस्तात् प्रवाहरूपा च ।

उभयोः सम्पुटगर्भे स्वातिरसालं विरत्नरत्नेव ॥ १ ॥

उपरि महामर्यादाधस्तनशुक्त्या तु सम्पुटं याता ।

पुष्टिर्मुक्ता मध्येऽसंसृष्टा निर्गता ततः शुद्धा ॥ २ ॥

पुनरनयोर्न प्रविशति भगवद्भूपासु संसृक्ता ।

इत्थ मुक्तारत्नं द्वितीयमथ द्वय वेद्यम् ॥ ३ ॥

प्रवाहवेदमर्यादाशुक्तिसम्पुटनिर्गताः ।

कलानिधे रत्नरूपा मुक्ताः स्वातिरसात्मिकाः ॥ ४ ॥

भवन्तु भावे सरसे तासां मम रसात्मनः ।

सदा येन भवेद्भावं भूषणे भूषणे विभोः ॥ ५ ॥

प्रशस्तपुष्पवद्गले सर्वरूपरसान्विते ।

श्रीकृष्णहृदये भाते भासेता हृदये मम ॥ ६ ॥ २ ॥

रसवर्षणभावद्वादशात्मककृष्णसाराङ्गाह्लादकरसरस्वद्युदयमात्रेण प्रफुल्लता प्राप्तवतो, अत एव प्रशस्तयोरत्युत्कृष्टमार्गवत्स्वरत्नरूपयो कमलयो पुष्पयो सदा विद्यमानसाययोगौविप्रप्रतिपालकवशप्रवर्तकयोरलौकिकयो सकलभुवनाप्यायकत्वेन पुष्टिप्रदयो सूर्याचन्द्रमसौ सदानन्दरूपे रत्ने अभिधाय तृतीया सेवकव्यक्तिं विना सेव्यलीलाशुदयात् पूर्वोत्तरान्वयिनी सदानन्दमध्यस्था चिदानन्दाक्षरदैवजीवसम्बन्धिदेहरूपविद्रुमाख्या मध्यपुरुषबोध्यामदिगन्ता रत्नव्यक्तिमाहु सर्वेषामिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।

अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

वसुन्धराप्रधानानां प्राकृतानां स्वस्वीयदेहानां परब्रह्मसम्बन्धादलौकिकता यातानाम-
क्षरस्वरूपत्वेन चिद्रूपसात्त्विकानां विशेषेण मङ्गलद्रुमरूपता भवति । सा तु श्रीकृष्णामर-
णत्वेन । किञ्च, द्रवतर्गेत्यर्थकत्वेनान्यत्र विनियोगसम्भव उक्तः । न हि स वस्तुतो भवति ।
यतोऽलौकिकहस्तिपकेन प्रमुचरणारविन्देन स्वसेवकमनोभक्तमातङ्गस्य स्वस्मिन्नेव
स्थापनाय नित्याङ्कुशधारण कृतम् । अत उक्तं ललिते 'एतत्पदपङ्कजमधुमत्तस्याय निसर्ग
एवाभूत् । नेतरभाव भजते यदङ्कुशो नित्यमेवास्ती'ति । प्रभोरिच्छायाः सर्वकार्यकरण-
समर्थाया यः सम्बन्धः स परब्रह्मण समत्वात् सर्वत्र समः । ईदृग्देहानां मङ्गलमन्दिरवे-
दनयात्मकाक्षराधारत्वेन मङ्गलरत्नत्वम् । स्वयं विराजमानत्वात् ।

भौमानां विद्रुमत्वं भवति निजपरस्वीयदेहादिकानाम्
कृष्णेऽद्वा खर्पितानां रसमयपरमालौकिकानां स्वभक्तैः ।

स्वीयाचार्यस्य मार्गे परमगुणगणालङ्कृता भूषणार्हाः
सेवायुक्ता यतस्ते रसमयवपुषो जङ्गमाः कल्पवृक्ष्यः ॥ १ ॥

मच्चित्ते ता भवन्तु प्रणयरसभरा उर्वशी रत्नमध्यात्
बाह्यायां वीथिकायां हृदयपरिसरे रत्नरूपाः सुवर्णाः ।

इत्थं रत्नं तृतीयं नवसु निगदितं पूर्णकामायमानम्
तस्मै दिव्याय मे स्यान्नम इह परमानन्दलाभाय नित्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु मध्यहीनाधिकारिणि स्वयं ज्ञात्वा स्वदेहस्यार्पितत्वेऽपि पुत्रादीनां ज्ञाना-
भावात् तदेहानामज्ञानावृतचित्तत्वेन लौकिकत्वादन्यविनियोग एव भवतीति भवति-
चिन्तेति बुधस्य सेवकजनशिक्षकस्य महापुरुषस्य निवेदकस्य प्रभावाद्ज्ञानकृतनिवेदि-
तदेहानामपि चिन्ता न कार्येति मरकताभिधं तुरीयं रत्नमाहुः अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।

यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

अज्ञानस्य व्युत्तरणोत्तरक्षण एव सम्बन्धात् प्रथममुपादानम् । तच्चावरकत्वात्
सङ्कर्षणनिचोलनिभम्, यतः ज्ञानात् प्रकाशकत्वेन भास्वरप्राप्यात् स्वच्छाद्देतुभूतात्
कृतं देहादीनां परमात्मने समर्पणम्, श्रीकृष्णाधीनकरण प्राणानामविकृतमव्ययत्वाद्देधम् ।
अतस्तस्मै हितः प्रत्ययः सातिश्च वेधः । बुधेऽज्ञानाद् ज्ञानाद्वर्णितं स गृह्णाति, बुधत्वेन वैष-
म्याभावात् । तदीयत्वेन रत्नमपि तादृशम् । प्रियतेऽनेनेत्यहन्ताममतात्मको विविधदुःखदो
मनोदेहेन्द्रियविकृतिजनकः ससारो मरः, तस्य कतो नैर्ध्वजजनकः । यतः कः निरतिश-
यानन्दः, तं तावति तनोति वा उपत्ययान्तः । मनोदेहेन्द्रियादीन् स्वभावतो मलिनान्

कतकापरपर्यायनिर्मलीकृतवनरस शोधयति, तथेदमपि । अतः प्रमाणरूपरामेण ताद-
ग्वर्णवसन धृतम् । अज्ञं सुज्ञं वा पण्डितत्वादनुगृह्णाति ।

सरस्वतीरूपनिचोलरामस्याङ्गे य आनन्दमये रसायाम् ।
श्रीबालकृष्णो रमते यथेच्छं तं पूर्णकामं प्रणमामि देवम् ॥ १ ॥

बुधो विद्यारूपः प्रकटपरमानन्दजनको
निचोलं यस्त्रीलं सकलरसशृङ्गारविभवम् ।
धृतं येन स्वच्छं मरकतमणिप्रख्यमतुलम्
स मे चित्ते भूयादखिलतिमिराज्ञानदलनः ॥ २ ॥

निकुञ्जे यल्लीनं सरसरमणीनां हृदि तटे
प्रसिद्धं वृन्दाया विपिनध्रुवनेत्र प्रतिदिनम् ।
प्रमेयं विख्यातं दशरसरसालङ्कृतवपुः
महातेजःपुङ्गवं मनसि मम भूयादसुमितम् ॥ ३ ॥

मरकतमिह रत्नं यद्बुधस्योक्तमेत-
त्प्रभवतु मम चित्ते शोधनाय प्रकाशम् ।
गुरुचरणसमर्प्या स्याद्यथा पुण्यकर्त्री
सकलदुरितहर्त्री सर्वकामप्रदात्री ॥ ४ ॥

इति बुधस्य मरकताख्य चतुर्थं रत्नम् ॥ ४ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता सकलरसमयः श्रीनिकेतनः पूर्णपुरुषोत्तमोऽपितमङ्गीकृतवान्, न वेति
सशयमुद्दिधीर्षवो मुकुन्दमुखारविन्दतेजोनिधिरूपाः श्रीवाक्पतय आचार्याः सर्वथा
प्रपन्नान् सेवकान् वाचस्यते. सकलगुणनिधान पुष्परागाख्य पञ्चम रत्नमाहुः तथा निवे-
दने चिन्तेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।

चिन्तियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुष्पन्ति अनायासेन भक्तानां शुभमनोरथा येन स पुष्पः पुरुषोत्तमः, तत्र रागो
येन, समर्पणमात्रादिति अङ्गीकृतिः, तस्मिन्नुरागादेव सर्वथा भवतीत्यन्वर्थं रत्नम् । अयं
भावः । 'पुष्पसिद्धौ नक्षत्र' इति व्युत्पादनात् युध्यन्ति, पुष्टानि भवन्ति भक्तमनसेप्सि-
तानि येन स पुष्पः । स च तेजोमयनक्षत्रात्मा न क्षीयते, न क्षरति, रश्मिभिर्व्याप्नोतीत्य-
क्षररूपः सदानन्दः पूर्णः श्रीपुरुषोत्तमः, तस्मिन् रागो येन तादृशः । भगवदङ्गीकृतेरिदं
लक्षणं यत्तत्र परा भक्तिः प्रादुर्भवति । अत एव पूर्णः सदा ब्रह्माद्याश्रयणीयतया सद्वित-
त्वात् पुरुषेषूत्तमश्चेति नोपेक्षतेऽङ्गीकृतवस्तुमात्रम्, अपितस्य सच्छब्दार्थरूपत्वेन तस्य श्रीस-

र्यनामनामित्वेन तदीयत्वात् । एव ब्रह्मानन्दादुद्धरण पदार्थमात्रस्य वेद्यम् । मजनानन्दे योजनं तु पूरणात् पुरुषधर्मः ।

पूरणात् पुरुषतामनवधायुचर्मा समधिगम्य रमेशः ।

सोयमत्र नहि मुञ्चति भक्तान् क्रीडति प्रतिदिनं हृदयेषु ॥ १ ॥

पुष्पति प्रतिदिनं हृदये वै येन राग इह भक्तजनानाम् ।

तद्गुरो रसमयं पररत्नं पुष्पराग इति मे मनसि स्यात् ॥ २ ॥

स्वस्य स्वीयजनस्य वा परवशत्वादन्वयोगो भवेत्

दैवादत्र सदा तदा निजजनैश्चिन्ता न कार्या यतः ।

सामर्थ्यं पुरुषोत्तमस्य सततं श्रीभर्तुरव्याहतम्

जानीयादिति पुष्परागरचना मे मानसे भासताम् ॥ ३ ॥

इति पुष्परागाख्य पञ्चमं गुरुदेवस्य रत्नम् ॥ ५ ॥

अहं ममेत्यसद्भाहेण लोचति यस्मिन्निति लोकः, पुन पुनरावर्तनदः प्रवाहमार्गः । अत्र लोचनं नामाहन्ताममतयोरेव विशेषज्ञानम् । तत्र व्यवहारे क्रियमाणे सेवकस्य स्मयनाशनाय फलं न भवति, किन्तु लोके व्यवहारेण फलाभावात् खेदे सति हरिः करिष्यति, तदेव भविष्यतीति निश्चये जाते भगवान् पुष्टिमार्गेण एव तिष्ठतीत्यनायासेन सकलमनोरथाः सेत्स्यन्तीति तद्व्यस्तया सेवकैः श्रेयमित्युपदिशन्ति, मर्यादामार्गेण स्मयनाशनायोपदिशन्ति लोके स्वास्थ्यमित्यादिना ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।

पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

भक्तानां स्मयनाशनेन सकलं दुःखं हरतीति हरिर्यतोऽयं तृतीयमार्गस्थः । मर्यादामार्गे देशादीनां कृष्णाश्रयोक्तरीत्या साम्प्रतमसाधकत्वात्, तत्र प्रत्युत प्रत्यूहमेव करोति परीक्षायै, स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च, पुष्टिमार्गस्थितत्वेन सुखमेवान्ततः प्रयच्छतीति पुरुषार्थद्वयं सम्पद्यते । अन्यथा वित्तदानेकविध्युक्तसाधने क्लेशेण फलाभावे सुतरां क्लेशः । तस्मात् स्वयं कविनाम्ना रसाधायकरीत्या अलौकिकं न केनाप्यपनोद्य फलं प्रयच्छतीति भावः । अत एव कवेर्वज्रत्वेन व्रजति पर्वततुल्यं किल्बिषं गच्छत्यनेनेत्यन्वयेन सर्वं सेत्स्यतीति साक्षितया सेवकैस्तत्कृतिं पश्यद्भिरेव श्रेयम् ।

वाणिज्यादौ च वेदे विविधविधिकृतौ विघ्नमेवेति वेद्यम्

यस्मात्तस्मात् फलं वै न भवति नितरां कर्तुरस्य कृपायाः ।

अन्तःस्थभूयोभिमानो न भवति सुतरां मानसं वज्रतुल्यम्

नीरीभूतं यथा स्यात् फलमपि भवति श्रीशनिष्ठं यतस्तद् ॥ १ ॥

पर्वतसदृशं कित्विषमिह जातं भक्तवर्गस्य ।

व्रजति त्वरितं वज्रादित्यन्वर्थं कवे रत्नम् ॥ २ ॥

साक्षीवत्कृतिमादराद्भगवतो यूयं सदा पश्यते-

त्येवं सिध्यति सर्वमीप्सिततमं कार्यं फलं कर्तुम् ।

पुष्टिं श्रीपुरुषोत्तमादुपदिशन्त्यद्वा तदास्यात्मका

आचार्या इह वैष्णवान् स्वकुलतोष्यन्यानन्याश्रितान् ॥ ३ ॥

मर्यादात्यजनं विरुद्धमिह यत्तत्त्वं पर ये विदुः

पुष्टेः किन्तु दरिभरित्वमिति तत् स्वीकृत्य पुष्टिं गताः ।

दुष्टास्ते दथया सदा विरहिता वेदाक्षरान् वाचय-

त्यद्वाज्ञानगुरुमीश्वरं ह्युपदिशन्तीशस्य चाज्ञाद्ब्रह्मः ॥ ४ ॥

इति कवेः शुक्तस्य रत्न षष्ठम् ॥ ६ ॥

कविय्योतीरूपो देवः सुरासुरभावज्ञ आसुरभाव निन्दयन् दैवभावं स्तुवन् स्वर-
त्नेन । एव च प्रह्लादादिष्वासुरत्वेऽपि तद्धर्माभावादनुग्रहः, अन्येषु निग्रहोऽपि सूचितोऽ-
नेनेति । दैवैः किं कृत्वा स्थेयमित्यादिसन्देहान् सारिरत्नेन निवर्तयन्ति सेवाकृतिरित्यादिना ।

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।

अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

गुणाति परमात्मनस्तत्त्वमिति गुरुः, 'गुरुं न मर्त्यं मन्येते'ति वाक्यात् तदुपदिष्टमार्गेण
रसमयी सेवा विधेया । ततः कदाचिद्भगवदनुग्रहवशात् सेवकस्य विशेषेच्छया भावरूपा
भगवदिच्छा विशेषाकृतिरूपेण तन्मनसः प्राकट्यमाप्नोति, साद्धा भगवदिच्छेत्यनुमित्या
मन्तव्या सेवकैः । एव हि गुर्वाज्ञाबाधनमबाधनं वा हरीच्छया भवतीति भावः । इन्द्रनीलरत्न
त्वतिमन्थरगतेः सर्ववर्णैरनुपनोद्यवर्णैः तमसायनुपनोद्य च सर्ववर्णत्वात् । इन्द्रः परमात्मा
परमैश्वर्यवान् सकलरसायां जीवनरसवर्षणशीलः, अतः एवाद्युदात्तस्तद्वदतिनिषिद्धश्याम-
सुन्दरमूर्तिः, तस्येदम् । अनेन श्यामसुन्दरसेवायां मनःप्रभृतीनां वृत्तयोऽव्यावृत्ततया
मन्थरगतयो रसमयस्थिरविबुल्लतारूपा भवन्त्यतः उक्तं सेवापरं चित्तं विधाय
स्थीयतां सुखमिति । निषिद्धरसकुञ्जसेवायां मन्थरा गतिर्भवतीति सेवासकत्या सकल
सिध्यतीति व्यञ्जितम् ।

गुरुणा परमेश्वरेण या कथिता सर्वरसप्रदायिनी ।

परमा तनुसेवना तथा वसुना स्वस्य च सा परा मता ॥ १ ॥

यदि सा त्वधिका ततो भवेन्मनसस्तस्य परात्मनः प्रभोः ।

परमेष्ठतयावगम्यता निजभक्तैरवरुध्य चेन्द्रियम् ॥ २ ॥

स्थिरतामुपगम्य सेवयावसरेऽन्यत्र कथारसैस्तथा ।

रविनन्दनरत्ननीलतां रमणीयां हृदये विचिन्तयेत् ॥ ३ ॥

इन्द्रनीलमणिवद्विराजिता सर्ववर्णसमवायदेवता ।

मन्दमन्दगतिमद्रसान्विता मे मनस्विरतं विराजताम् ॥ ४ ॥

यद्यप्यनेन भगवत्सेवाया देहेन्द्रियाणां स्थिरतोपदिष्टा, तथापि 'यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः' । इन्द्रियाणि प्रमार्थानि हरन्ति प्रसभ मनः । इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाम्भसी' त्यादिवाक्यैर्वीर्योऽरिव मनसो दुर्ग्रहत्वेनानेकदुःखोत्पत्त्या चित्तोद्विग्नताया सेवाया असम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं गोमेदाख्य विधुतुदस्याष्टम रत्नमाहु चित्तोद्वेगमित्यादिना ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।

तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

सासारिकानन्तदुःखजन्योद्वेगस्य चित्तधर्मतयाऽवश्यं प्रथमं भवनमित्युक्तोपि स कृतो भवतीति कत्वोक्तिः । तदुत्तरं सेवकस्य यत्कर्तव्यं तदाहु हरिर्यद्यत्करिष्यतीत्यादिना । सेवकानां सकलदुःखहर्ता हरिर्यद्यदनेकविधं दशललितलकारप्रकृतितोषितफलाश्रयं करिष्यति, तथैव तस्य हरेर्लीलेति मनसि ज्ञात्वा चिन्तां शीघ्रं विसृजेत् । विधौ लिङ् । विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । करिष्यतीति वर्तमानसामीप्ये लट् । अनेन वर्तमानकार्यं भविष्यत्कार्यं सकलं भगवल्लीलेति सेवकैर्मन्तव्यमिति भावः । अतीतसमये स्मृतिमात्र आनन्द उपलक्षणत्वेन वेद्यः । वर्तमानस्यानुभूयमानागणितानन्दत्वे रसाधायकत्वम् । भविष्यति तु भाविनि कार्येऽत्युत्कण्ठितं मन इति रसाधायकत्वमिति त्रिष्वपि समयेषु यद्यत्कार्यम्, सा लीला । एव च सदा चिन्तात्यागे गवामिन्द्रियाणां तेषामाधारसारूपमङ्गलदेहस्य बोधकवाणीनां च खेहात्मकभेदो वृद्ध्या गोमेदो विधुतुदरत्नप्रकाशकस्यास्य भवति । किञ्च, भगवत्सेवकमानसचन्द्रस्य भगवद्वियोगजरस रूपस्फूर्त्या तत्तल्लीलायाः स्मरणात् तन्मयत्वेन ब्रह्मभूय लब्ध्वा परब्रह्मभगवत्प्राप्तिरविलम्बेन भवतीति श्रुतिरहस्याधोऽनेन व्यञ्जितः ।

चिन्तात्याजनतस्त्वनेन विदुषां वाणीहृषीकादिकाः

पुष्टिं यान्ति निरन्तरं विधुमनःखेदं विधायाद्भुतम् ।

शीघ्रं प्राप्तिरतो यतो भगवतो लक्ष्मीपतेरञ्जसा

गोमेदाभिधरत्नरूपत इदं मे मानसे भासताम् ॥ १ ॥

गोपालगोरक्षणधर्महेतोर्वैश्यत्वमङ्गीकृतमत्र विद्वन् ।

वसुन्धरा गा परिपालनाय कृतावतारत्वमुपेक्षसे कथम् ॥ २ ॥

ब्रह्मण्यदेवासु निजेषु कश्चिन्भियोजनीयः सुरतावनाय ।

नो चेत् कथं ते बिहृदं स्थिरं स्यात् कृपानघेऽनन्तं शरण्यं विद्वन् ॥ ३ ॥

इति मुरलीधरवाण्या देहहृषीकाणि पुष्टिमुपयान्तु ।

मुरलीधरस्य सततं श्रीगोपालप्रसादेन ॥ ४ ॥

इत्यष्टम गोमेदाख्य रत्नम् ॥ ८ ॥

नन्विदानीन्तनानां सेवकानां श्वः श्वः पापिष्टदिवसत्वेन देशादीनां साधकत्वाभावात् श्रवणादीनां सम्यक्तयाऽसम्भवात् पूर्वोक्तप्रकाराणां सुतरामसम्भवाच्च कथं फलप्राप्तिरित्याशङ्क्य सा भवत्यनायासेनेति तत्प्रकारः त्रिसूत्रापरपर्यायेण नवमेन वैदूर्यरत्नेनाहुःतस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।

वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

यस्मात् पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यम्, तस्माद्धेतोः सर्वात्मना वाचा व्यक्ततया मनसा-न्तरव्यक्ततया तदर्थानुसन्धानपूर्वकं सदा आसुरावेशाभावायाष्टाक्षरमुच्चारयद्भिरेव सेवकैः स्थेयम् । यथा मनसोऽन्यत्र वृत्तिर्न भवति, तथा विधेयमिति मे मनीषाऽस्तीत्युपदेशः । अयं भावः । श्रीकृष्ण इति विशेषणम्, शरणमिति विशेष्यम्, व्यक्षरं सूत्रद्वयम् । तत् समसम्बन्धबोधकं द्व्यक्षरमपि परोक्षास्तिना व्यक्षरीति नव । किञ्च । जीवात्मन सम्बन्धबोधकं द्विधा, अव्ययमनव्ययं च । अव्ययात् विकाररहितात् पुष्टिमार्गीयसिद्धा पुष्टिमार्गीयाणाम्, साध्येतरपामिति भावः । भक्तबोधकादनव्ययाच्च प्रवाहमार्गीयभक्तबोधकादस्तीति लीलाबोधकं पदमस्त्विति वा शेषत्वेन विज्ञेविज्ञेयम् । एव च सलीलाप्रकाशकत्वेन सह व्यक्षरी तृतीयेति नवाक्षरी परमावधिसङ्ख्या वेद्या । एता ब्रह्मसूत्राक्षररूपा सङ्कर्षण-प्रयुञ्जानिरुद्धैर्धृताः, सदैव शिखायज्ञोपवीतधारण ब्रह्मवैवर्ते व्यक्तम् । ब्रह्मादिभिश्च सह जातत्वेन तद्धारणमग्न उक्तत्वादतः सदा धारणम् । 'सदा बद्धशिखेन चे'तिकारिकावन्मालापि सदा धार्या । मलघातोर्धारणार्थकत्वात् । मल्यते सदा त्रियते सा माला ।

अनुपमसुवर्णरत्नैरद्भुतमाला वसुमितैर्विहिता ।

मध्यश्रीमाणिक्या विराजतां मामके मनसि ॥ १ ॥

इत्थं नवाक्षरीयं परोक्षनित्यास्तिना चोक्ता ।

प्रत्येकं व्यक्तीनां स्वरूपमस्या विराजता हृदये ॥ २ ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं जगन्मङ्गलमङ्गलमूर्तिर्भगवदुरसि स्थितेन श्रीवर्णेन सकलरत्नसुवर्ण-रससम्भृता नित्यानन्ता द्वितीया प्रकृतिः ससिद्ध्यर्थिका विराजेते । द्विसुवर्णाकृतिवर्णो यत्र । अत एवादिर्विस्तरेण विस्ताराय श्रेष्ठभानुकीर्तिर्वेद्यपरम्परया प्रकाशकौ यत्र द्वौ सदा विराजमानौ सिद्धसाध्वौ यथा रामित्युक्तं श्रुत्यानुनासिकौ तौ तु व्यवहार्या-व्यवहार्यौ । तत्र पूर्वं गत्यर्थप्रकृतिश्चतुर्थः ।

इति श्रीमुरलीधरभट्टविरचिता नवरत्नटीका संपूर्णा ।

परिशिष्टम् ।

श्रीलालुभट्टस्य ।

अथ नवरत्नग्रन्थविषये किञ्चिल्लिख्यते । 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्ब-
नम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' 'भक्त्यैव तुष्टिमन्येती'-
त्यादिवचोभिः प्रेमलक्षणया भक्त्या भगवान् लभ्यः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणा'नि
त्यारभ्य 'उद्धवात्मनिवेदिना मयि सज्जायते मक्ति'रित्यन्तेन वाक्येन प्रेमलक्षणाया
निवेदनलभ्यत्वम् । निवेदनं च देहादिषु स्वकीयत्वाध्यासनिवृत्तिपूर्वकभगवदीयत्वबुद्धि-
सम्पादने भवति । 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्य तु तत्र कुपियोऽपर ईश
कुर्यु'रित्यादिवचनैर्नखिलवस्तूनां भगवदीयत्वात्तदीयत्वबुद्धिसम्पादनेन देहादीनां भग-
वत्सेवोपयोगिकरणस्य निवेदनपदार्थत्वात् । जते च निवेदने पुनरिष्टानिष्टप्राप्तिनिवृत्त्यु-
पायविमर्शनादिरूपचिन्ताकृतौ स्वकीयत्वाभिमानेन बाह्यमुख्यसम्भवात्निवेदनवैयर्थ्यं स्यात् ।
तथा सति न निस्तार इति परमकृपालुभिराचार्यैश्चिन्तारूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं 'चिन्ता
कापि न कार्ये'त्याद्युपदिदिशे । तथापि निवेदनस्य श्रवणाद्यष्टकानन्तरभावित्वात् श्रव-
णादीनां च प्रत्येकं दुरापतया निवेदनस्य सुतरां तथात्वेन प्रेमलक्षणाया अनुत्यत्वा कथं
भगवदातिरित्याशङ्क्य 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रो निरन्तरमावर्तनीयः, तेन च
सर्वानुपपत्तिपरिहारः सकलसिद्धिश्चेत्युपदिष्टम् । तत्र कथमनुपपत्तिपरिहारपूर्वककार्यसिद्धि-
रित्याकाङ्क्षायां तदाशयं विवृण्वन्ति प्रभुचरणाः 'साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमा-
हु'रित्याभासग्रन्थेन । 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रे साधनफलयोरेकीकरणात्सर्व-
समाधानमिति भावः । तथाहि । श्रीकृष्णः फलरूपः निःसाधनजनोद्धतिकृताभिव्यक्तिः
सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा मम निःसाधनस्य शरणं आश्रयः शक्याशक्यसम्पादक इति मन्त्रार्थः ।
यद्यपि स्वायोग्यताविचारे श्रवणादिसाधनदौर्लभ्येन भगवत्प्राप्तिनैश्चिन्त्याभावः, तथापि प्रभो-
पुष्टिस्वरूपविचारे शरणगतौ सर्वं सुलभम् । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युससारसागरा'दि-
त्यादिवाक्यात् । तत्र साधनक्रमेण चेदुद्दिधीर्षु, तदा जीवाशक्यानापि श्रवणादीन् सम्पा-
द्योद्धरति । अन्यथा विनापि साधनं कृतार्थयति । अतः शरणगमनं पुनर्यसाधनम् ।
अत एव 'शरणं भावयेद्धरि'मिति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । 'भक्तद्रोहे भक्त्यभाव' इति च ।
इह भक्त्यभावे भक्तिसिद्ध्यर्थं हरिं शरणं भावयेदित्यर्थः । प्रकृतेपि श्रवणादिनवविधभक्तीनां
दौर्लभ्यं ज्ञात्वा नवविधभक्तिसिद्ध्यर्थमेतन्मन्त्रावृत्तिरुपदिष्टा । अतः प्रमाणबलविचारेण
पूर्वपक्षः । प्रमेयबलविचारेण समाहितिरिति ज्ञेयम् । तथाच फलमेव साधनीकृत्येति
फक्त्तिकार्थः । अनेन 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'ति मन्त्रार्थो व्याख्यातो ज्ञेयः ।

किञ्च । अयं मन्त्रो नेतरसाधारणः । किन्तु पुष्टिमार्गीयः । समर्पणगद्यवत् । अतः
एव प्रभुचरणैरभिहितं 'यदुक्तं तातचरणैः श्रीकृष्णः शरणं मम । तत एवास्ति नैश्चि-
न्यमैहिके पारलौकिके' इति । पुष्टिमार्गीयत्वं च भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाभाववत्त्वम् ।
तथाच पुष्टिस्थैरयं मन्त्रोनवरतमावर्तनीयः । मनसा पूर्वोक्ततदर्थानुसन्धानेन शरणभावनं

च कार्यम् । अत एवोक्तम्, 'एव चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तये'दिति । एव प्रपत्तौ भगवानशक्यमपि साधयिष्यतीति निष्कर्षः । अत एव तद्विवृतौ प्रभुचरैरुच्ये 'सर्वोत्पन्ना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदय'मिति । तथा सति चिन्तालेशोपि नास्तीति प्रतिबन्धाभावे सिद्धे निवेदनसिद्धौ मुख्यभक्तिलाभः, तेन च भगवत्प्राप्तिरिति चिन्ताकरणनिराकरणनिरूपणस्य सार्थक्यमिति कोविदा एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

नवरत्नप्रकाशे, 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तद्विनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः ।' इयं फक्किा पूर्वफक्किाया न सगच्छत इति बहूनामार्थाणां महानेबोधमोऽस्मिन्नन्धे नानाविधोऽस्ति । परन्तूधमशतेनापि न लगतीय फक्किा । तत्राय निष्कर्षो बोध्यः । इह लेखकादिदोषवशात्फक्किाणां वैपरीत्यं जातं लेखने । अतः फक्किाणामर्थस्वारस्य विचार्य पूर्वापरभाव निर्धार्य फक्किा लिख्यन्ते । तथाहि । इह पूर्वं 'निवेदने भजनाधिकारस्तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतः पाशारञ्जुरिति चेत्' इति फक्किास्ति । तत्रोत्तरमुक्तम्, 'अत्र वदाम' इत्यादिना । तत्र 'गायत्र्युपदेशजसंस्कारव'दित्यन्तेन निवेदनस्यावश्यकतोक्ता । एव निवेदनस्यावश्यकत्वमुक्त्वा निर्वाह केन कार्य इत्याकाङ्क्षाया 'निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा' इति फक्किास्ति पठिता । तथाच देहादिनिर्वाह केन कार्य इत्याकाङ्क्षाया निवेदितेन निर्वाहः कार्य इत्युत्तरं सिध्यति । तत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षाया 'दासवर्मत्वात्' इत्युक्तम् । तदग्रे भगवद्वाक्यं प्रमाणत्वेनोपन्यस्य निवेदितेन निर्वाहः कार्य इति ज्ञापनार्थं 'मुच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यै 'रात्मशोधकत्वाच्चे'ति पठितम् । तदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तद्विनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिरिति फक्किाया अन्यथानुपपत्तिं प्रदर्शिता । तदग्रे 'अपरश्चे'त्यारभ्य 'अनिवेदितस्य निषिद्धत्वा'दित्यन्तेन निवेदनदानयोः पुनः स्वविनियोगतदभावाभ्यां वैलक्षण्यं प्रदर्श्य भगवदनिवेदितेन निर्वाहं निषिध्य भगवन्निवेदितपदार्थेन भगवदुपभुक्तशिष्टेन प्रसादतया प्राप्तेन निर्वाहः कार्य इति सिद्धान्तितम् । एव फक्किाक्रमे सर्वोऽपि ग्रन्थः सङ्गतो भवति । तथाच सिद्धमेतत् । 'द्विजस्य वैदिके कर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारव'दिति फक्किाया अग्रे 'निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा । दासवर्मत्वात् । 'मुच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैरात्मशोधकत्वाच्चे'त्यन्तो ग्रन्थो ज्ञेयः । एतदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तद्विनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरश्च । दाने हि न स्वविनियोगः । न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजनं न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽस्ति । तदग्रे 'किन्तु प्रभौ निवेदितार्थविनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्नः कार्यो न वेति भवति चिन्ते'त्यादिरूपो ग्रन्थोऽस्तीति सर्वमनवद्यम् ।

નિવેદન.

- ૧ સિન્ધદેશાન્તર્ગત કાઠાનગરનિવાસી ભગવદ્ભૂમિપરાયણ શ્રી ક્રેઠાનન્દ હીરાનન્દ કરાણીના બાઈ ક્રેઠાનન્દ ધનમલ કરાણીની પરલોકવાસી પુત્રી બાઈ પડલીબાઈના દ્રવ્યથી આ નવરત્ન ગ્રંથનું પ્રાકલ્પ થાય છે સદરહુ બાઈ પડલીબાઈના લગ્ન કાઠાના શ્રી તુલસીદાસ ઈસિરદાસ સાથે થયા હતા
- ૨ નવરત્નની શ્રીગુસાઈજીની વિવૃત્તિ અને શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ એમ બે ગ્રંથના આશયનો સંગ્રહ કરી સમ્રાટના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રિનર્થ કલ્યાણજીમાઈ કાનજીએ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ યોજ્યો છે ઉક્ત શાસ્ત્રીજીનો અમે તદર્થે ઉપકાર માનીએ છીએ ગુર્જર અનુવાદને અન્તે ગુજરાતીમાં ‘ નવરત્નતાત્પર્ય ’ છાપ્યું છે આ તાત્પર્ય અમે દશેક વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું, અને નડીયાદના વૈષ્ણવ ત્રિભુવનદાસ પીતાબરદાસ શાહે પોતાના તરફથી પ્રકટ થતી ષોડશગ્રંથની માલામાં છાપ્યું હતું તે તાત્પર્યને શોધી સ્વરૂપ સુધારા વધારા સાથે અત્ર છાપ્યું છે આથી સરકૃત બાણુનાર અને નહિ બાણુનાર વૈષ્ણવ માત્ર આ ગ્રંથનો આદર કરી શકશે
- ૩ નવરત્ન ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિજ કૃપાપાત્ર સેવક ગોવિન્દ દવેને ઉદ્દેશીને પ્રકટ કર્યો છે આ ગ્રંથનું પ્રાકલ્પ શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રાકલ્પથી પૂવ થયેલ લાગે છે શ્રીસુબોધિનીજીમાં નવરત્નના કોઈ કોઈ સ્લોકનો ઉપન્યાસ ભેવામાં આવે છે આ ગ્રંથ નવરત્ન સાથી આચાર્યશ્રીએ કહ્યો એનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીમુરલીધરભટ્ટ પોતાની ટીકામ-સ્પષ્ટ કરે છે નવરત્ન ઉપર શ્રીગુસાઈજીએ ટીકા લખી છે, અને શ્રીગુસાઈજીની ટીકા ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી અને કાકા શ્રીવલ્લભજીએ વિવરણ લખ્યા છે શ્રીમુરલી-ધરભટ્ટજીએ નવરત્ન ઉપર સ્વતંત્ર ટીકા લખી છે આ ઉપરાન્ત લાલુભટ્ટજીએ નવરત્ન ઉપર બે સ્વતંત્ર લેખ લખ્યા છે આ અને સ્વતંત્ર લેખ શ્રીગુસાઈજીના નવરત્ન પ્રકાશની એક બે પક્ષિ સ્પષ્ટ કરવાને લખ્યા છે આ સ્વતંત્ર લેખમાંનો બીજો લેખ લાલુભટ્ટજીના નિર્ણયાર્ણવમાં મુદ્રિત છે આ લેખમાં ‘ અન્યથા દારપરિગ્રહોત્તરણ તત્પરિગ્રહવૈયર્થ્યવપ્તિ ’ એ શ્રીગુસાઈજીની પક્ષિ એના પૂર્વની પક્ષિ સાથે લાગતી નથી એમ બજાવી શકાસમાધાન કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે આ પક્ષિ એમના લખ્યા પ્રમાણે ‘ ગાયત્ર્યુપદેશજસસ્કારવત્ ’ પક્ષી આવે છે પરંતુ નવરત્નની શ્રીગુસાઈજીના પ્રકાશની બહુ પ્રાચીન અને સુદર શુદ્ધ દશ બાર પ્રતિઓ અમને પ્રાપ્ત થઈ હતી એમાંની એક બે પ્રાચીન પ્રતિ ઉપર ‘ નિવેદનસ્ય કાર્ય ’ એ પક્ષિ બે અમે આ પુસ્તકમાં ચોથા પૃષ્ઠ ઉપર કંઠિસમાં મુદ્રિત કરી છે તે અધિક ભેવામાં આવે છે એ અધિક પક્ષિ કોણે ઉમેરી અથવા ક્યાથી આવી તે અમને જ્ઞાત થયું નથી તથાપિ એ પક્ષિ પ્રાચીન પ્રત ઉપર જ પ્રાચીન અક્ષરોમાં લખેલી ભેવામાં આવી છે તેથી અન્તે શ્રીગુસાઈજીના પ્રકાશમાં કંઠિસમાં છાપી છે સમ્ભવ છે કે બહુ પ્રાચીન સમયથી શ્રીગુસાઈજીના પ્રકાશમાંથી લેખકના પ્રમાદથી એ કંઠિસમાં છાપેલી પક્ષિ રહી ગઈ હોય અને તેથી એ પક્ષિ વિનાની પ્રકાશની અન્ય પ્રતો થઈ તેથી કોઈ મહાનુભાવી બાલકે પ્રકાશની પ્રતને મૂલ પ્રતની સાથે સરખાવતા આ પક્ષિની ત્રુટિ માલુમ પડતા પોતાની પ્રત ઉપર લખી લીધી હોય અથવા તો

તેવા જ કોઇ બાલકે લાલુભટ્ટજીની માફક પોતાને અસંગતિ પ્રતીત જતાં અર્થ
ચટાવવાને આ પત્રિ ઉમેરી પણ હોય ગમે તેમ હોય તો પણ આ કંઉસની
પત્રિકા પ્રકાશનો અર્થ બધ બેસી રહે છે, અને તેથી લાલુભટ્ટજીનો પ્રયત્ન ઐતિહાસિક
દૃષ્ટિએ ઉપયોગી લાગે છે

- ૪ નવરત્નના યાવત્રાખ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી શોધી અત્ર પ્રકટ કર્યું છે
શ્રીગુસાધજીનો નવરત્નપ્રકાશ પ્રાચીન શુદ્ધ દરેક પ્રતિ ઉપરથી શોધી પ્રકટ કર્યો
છે શ્રીપુરુષોત્તમજીની નવરત્નપ્રકાશવિવૃત્તિ તથા કાકા શ્રીવશ્વજીની નવરત્નપ્રકાશ-
ટીકા પણ બહુ સારી પ્રાચીન પ્રતિઓના આધારે શોધી છપાવી છે શ્રીમુરલીધરભટ્ટ-
જીની ટીકા માત્ર બે પ્રતિ ઉપરથી છપાવી છે આ ટીકાની શોધમાં અમે બહુ શ્રમ
લીધો છે, તો પણ અમને તન્મુદ્રણમાં સતોષ થયો નથી આ શ્રીમુરલીધરભટ્ટજી
કોણુ અને ક્યારે થયા તે પણ અમને જ્ઞાત થયું નથી આ સંસ્કૃત સાહિત્ય અમને
૫ ગદ્યલાલજીના પુસ્તકસંગ્રહમાથી, પોરબદરવાલા શ્રીરણજીડલાલજી, સુરતવાળા
શ્રીનરનજી, શાસ્ત્રીજી મુખ્યાજી ગોકુલદાસજી તથા શાસ્ત્રી ચીમનલાલ આદિ તરફથી
મળ્યું છે આ સર્વનો અમારા ઉપર પરમ ઉપકાર થયો છે
- ૫ અવશ્ય કર્યું છે કે શ્રીગોકુલેશે નવરત્ન ઉપર ટીકા લખી છે, તથાપિ તેનું દર્શન
કરવાનું સૌભાગ્ય અમને ક્યાહિ પણ થયું નથી સભવ છે કે શ્રીગુસાધજીની વિવૃત્તિમાં
આપે કવચિત્ ઉમેરો કર્યો હોય આવો કોઇ ઉમેરો એ વિવૃત્તિમાં પાછળથી થયો
છે એમાં તો સદેહ નથી એવો એક ઉમેરો જે અમને મળ્યો તે અમે ટિપ્પણમાં
સૂક્ષ્મ અક્ષરમાં છાપ્યો છે
- ૬ દ્રવ્ય આપનાર શેઠ કરાણી તથા ઉપર જણાવેલા શ્રીગોસ્વામિ બાલકો તથા વિદ્વાનોના
સાહાય્યથી આ પરમ પ્રેમ અને પરિશ્રમથી સિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ શ્રીમત્રણુચરણ-
કમલમાં સમર્પીએ છીએ

દોલોત્સવ
૧૯૮૧
મુબઈ

મુલચન્દ્ર તેલીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકેલીઆ.

